

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**REHBER-İ TEDRİS VE TERBİYE ADLI ESERİNE GÖRE MUSA
KÂZIM'IN EĞİTİM VE ÖĞRETİM ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ
(1894-1897)**

Seher BÖLÜKBAŞ

**Danışman
Jüri Üyesi
Jüri Üyesi**

**Doç. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU
Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Sait CANDAN**

KASTAMONU-2016

TEZ ONAYI

Seher BÖLÜKBAŞ tarafından hazırlanan “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Taşra Maarif Memurlarının Eğitimi” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri üyeleri önünde savunulmuş ve **oy birliği / oy çokluğu** ile Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih Anabilim Dalı**’nda **YÜKSEK LİSANS** olarak kabul edilmiştir.

Danışman

Unvanı Adı SOYADI
Üniversite Adı

Doç. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU
Kastamonu Üniversitesi

Jüri Üyesi

Unvanı Adı SOYADI
Üniversite Adı

Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ
Kastamonu Üniversitesi

Jüri Üyesi

Unvanı Adı SOYADI
Üniversite Adı

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Sait CANDAN
Karabük Üniversitesi

25 /11/2016

Enstitü Müdürü

Unvanı Adı SOYADI

Doç. Dr. Duran AYDINÖZÜ

TAAHHÜTNAME

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Rehber-i Tedrîs ve Terbiye Adlı Eserine Göre Musa Kâzım’ın Eğitim Ve Öğretim Üzerine Görüşleri (1894-1897)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyalarda gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

İmza
Seher BÖLÜKBAŞ

ÖNSÖZ

Osmanlı devlet yöneticileri devletin kuruluşundan itibaren eğitime çok fazla önem vermişlerdir. İlk medrese Orhan Bey zamanında İznik'te açılmış (1331), bazı merkezlerden medreseye hocalar davet edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde açılan Sahn-ı Seman medreseleri eğitimin kalitesini arttırmış, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde kurulan Süleymaniye medresesi ile eğitim zirveye ulaşmıştır. Bu dönemlerde önemli merkezlerden hocalar İstanbul'a gelmişlerdir. Eğitimde yalnız İstanbul'da değil diğer şehirlerde de büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Medreselerde dinî bilimlerin yanında pozitif bilimler de okutulmuş, devlet adamları bu çerçevede iyi bir eğitim alarak yetiştirilmeye çalışılmıştır. Böyle olunca da devlette büyük gelişmeler vuku bulmuştur.

On yedinci yüzyılla birlikte birçok alanda olduğu gibi eğitimde de gerilemeler yaşanmıştır. Siyasî, ekonomik, askerî, sosyal faktörler birbirini etkilemiş, eğitim de bundan nasibini almıştır. Osmanlı Devleti on sekizinci yüzyılın son yarısında eğitimle ilgili hamleler yapmaya başlamıştır. İlk olarak askerî alanda yapılan bu yenilikler daha sonra sivil alanda da yapılmıştır. On dokuzuncu yüzyılla birlikte ise bu yenilikler artmıştır. Osmanlı Devleti'nin yöneticileri Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilanı ile birlikte eğitime çok fazla önem vermeye başlamışlardır. Çünkü devletin kurtuluşunun eğitim temelli olduğunu kavramışlardır. Bu bağlamda modern okullar kurulmuştur. Sultan Abdülmecit ile başlayan bu süreç Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid ile devam etmiştir. 1869 yılında yayımlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, eğitimi programlı hale getirmiştir. Özellikle bu nizamnâme ile birlikte okullar taşraya da yayılmış ve taşrada birçok okul açılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda taşradaki maârif memurlarının eğitiminde önemli mesafeler kaydedilmiştir.

Bahsi geçen bu konuyla ilgili, Osmanlı Devleti'nin son asrı içinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların başında, Musa Kâzım'ın "*Taşra Maârif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedrîs ve Terbiye*" adlı eseri gelmektedir. Bu eser, XIX. yüzyılın sonlarında kaleme alınmıştır. Yazar, o dönemde Osmanlı vilayetlerinde, kazalarında eğitim yapan okullarda görev alan eğitimcilerin öğrencilere nasıl bir eğitim-öğretim uygulanması gerektiğine dair son derece çarpıcı tespitlerde bulunmuştur. Dolayısıyla Osmanlı taşra teşkilatları eğitim sistemini inceleme açısından bu eser fevkalade önem arz etmektedir.

Günümüz Türkiye'sinde de eğitim sistemi içerisinde eğitimcilere önemli roller düşmektedir. İşin temelinde onlar vardır ve herkesin görevini iyi bir şekilde ifa etmesi gerekmektedir. Bu nedenle bu çalışmada, Türk eğitim sisteminin modern manada temellerinin atıldığı XIX. yüzyıl sonlarında kaleme alınmış "*Rehber-i Tedrîs ve Terbiye*" adlı eser temel alınarak Osmanlı son dönem eğitim anlayışı üzerine tespitlerde bulunmak ve bu tespitlerden yola çıkarak Osmanlı eğitim sistemi ile günümüz eğitim anlayışı arasında karşılaştırma yapmak amaçlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde, Osmanlı eğitim sistemi üzerine genel açıklamalara yer verilmiş, ikinci bölümünde Osmanlı taşra eğitimi genel olarak değerlendirilmiştir. Üçüncü

bölümde, “Rehber-i Tadrîs ve Terbiye” adlı eserde karşımıza çıkan tespit, tahlil ve öneriler değerlendirilmiş, dördüncü bölümde ise Musa Kâzım’ın ele aldığı dönem ile günümüz eğitim sistemi arasındaki benzer ve farklı noktalara temas edilmiştir.

Çalışmamda desteklerini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Cevdet Yakupoğlu’na, Kastamonu Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ndeki hocalarıma ve aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Seher BÖLÜKBAŞ
Kastamonu, Ekim, 2016

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

REHBER-İ TEDRİS VE TERBİYE ADLI ESERİNE GÖRE MUSA KÂZIM'IN
EĞİTİM VE ÖĞRETİM ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ (1894-1897)

Seher BÖLÜKBAŞ
Kastamonu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yakınçağ Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

Tezin konusu; “Rehber-i Tedrîs ve Terbiye Adlı Eserine Göre Musa Kâzım’ın Eğitim Ve Öğretim Üzerine Görüşleri (1894-1897)”dir. Bu bağlamda tezin ilk bölümünde Osmanlı eğitimi ile ilgili genel bilgi vermesi açısından “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet Dönemi’nin Sonuna Kadar Osmanlı Eğitim Sistemi (1839-1918)” anlatılmıştır. Öyle ki Osmanlı Devleti’nin son yıllarında eğitime büyük önem verilmiştir. Özellikle On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern okullar açılmaya başlanmıştır.

İkinci bölümde; Osmanlı Taşra Teşkilatı hakkında bilgi verilmiştir. Klasik dönemden başlayarak, son döneme kadar olan süreç içerisinde taşra teşkilatı irdelenmiştir. Taşra teşkilatı hakkında bilgi verildikten sonra, taşra teşkilatı içinde maârif sistemine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde; Musa Kâzım’ın “Taşra Maârif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye” adlı eserinin ikinci bölümü (1897) incelenmiştir. Bu eser öğretmenlere birçok açıdan yol göstermesi bakımından önemlidir.

Dördüncü bölümde Musa Kâzım’ın eserinin günümüz eğitim sistemi içerisinde değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Tanzimat, II. Meşrutiyet, Modern Okullar, Musa Kâzım.

2016, sayfa 128.

ABSTRACT

M.Sc.Thesis

THINKINGS OF MUSA KÂZIM ON EDUCATION ACCORDING TO REHBER-İ TEDRİS VE TERBİYE

Seher BÖLÜKBAŞ
Kastamonu University
Social Sciences Institute
Department of Contemporary Age

Consultant: Associate Professor: Cevdet YAKUPOĞLU

Thesis subject is ‘Thinkings of Musa Kâzım on Education According to Rehber-i Tedris ve Terbiyen (1894-1897)’ In this context, in the first chapter of the thesis, in terms of giving general information about Ottoman education ‘The Education System from the political reforms made in Ottoman State in 1839 to the end of the 2nd Constitutional Monarchy Period (1839- 1918)’ is expressed. In fact, during the last years of the Ottoman Empire, a great importance was attached to the education. Especially, beginning from the second half of 19th century, modern schools started to be opened.

In the second chapter, information is given about the Ottoman Provincial Organization. Provincial Organization is scrutinized beginning from the Classical Period within the process of the latest times. After giving information about Provincial Organization, system of education is mentioned within the provincial organization.

In the third chapter, second part of the Musa Kâzım’s book named “Taşra Maârif-i Memurlarına Rehber-i Tedris ve Terbiye” (1897) is examined. This book has a great importance in terms of guiding education officers in many ways.

In the fourth chapter, Musa Kâzım’s book is evaluated within the terms of today’s education system.

Key Words: Education Administrative Reforms 2nd Constitutional Monarchy, Modern Schools Musa Kâzım.

2016, page 128.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iv
ÖZET.....	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. TANZİMAT DÖNEMİ'NDEN II. MEŞRUTİYET'İN SONUNA KADAR OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ (1839-1918)	3
1.1. İlköğretim Alanındaki Gelişmeler (1839-1918)	5
1.1.1. Tanzimat Dönemi (1839-1876)	5
1.1.2. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)	6
1.1.3. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)	7
1.2. Ortaöğretim Alanındaki Gelişmeler (1839-1918)	8
1.2.1. Tanzimat Dönemi (1839-1876)	8
1.2.1.1. <i>Rüşdiyeler</i>	8
1.2.1.2. <i>İdadiler</i>	10
1.2.1.3. <i>Sultânîler</i>	11
1.2.2. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)	11
1.2.2.1. <i>Rüşdiyeler</i>	12
1.2.2.2. <i>İdadiler</i>	16
1.2.2.3. <i>Sultânîler</i>	17
1.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)	18
1.2.3.1. <i>Rüşdiyeler</i>	18
1.2.3.2. <i>İdadiler</i>	19
1.2.3.3. <i>Sultânîler</i>	19
1.3. Yüksek Öğretim Alanındaki Gelişmeler (1839-1918)	22
1.3.1. Tanzimat Dönemi (1839-1876)	22
1.3.2. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908)	24
1.3.3. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)	25
2. OSMANLI TAŞRA EĞİTİM SİSTEMİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRMELER	29
2.1. Osmanlı Taşra Teşkilatı	29
2.1.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Klasik Dönemlerinde Taşra Teşkilatı	29
2.1.2. Erken Modern Dönemde Osmanlı Devleti'nde Taşra Yönetiminin Değişimi	30
2.1.3. Tanzimat Dönemi (1839-1876) ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimi	30
2.2. Osmanlı Taşra Teşkilatı İçinde Maârif Sisteminin Durumu	33
3. MUSA KÂZİM VE REHBER-İ TEDRİS VE TERBİYE ADLI ESERİNİN OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ	42

3.1. Musa Kâzım ve Eserleri	42
3.1.1. Musa Kâzım Kimdir?.....	44
3.1.2. Musa Kâzım'ın Çalışmaları	47
3.2. Musa Kâzım'ın Rehber-i Tedris ve Terbiye Adlı Eserine Göre Son Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı	48
3.2.1. Musa Kâzım'ın Öğretmenlik Mesleğinin Özelliklerine Dair Görüşlerine Genel Bir Bakış	48
3.2.2. Musa Kâzım'ın Öğretim Yöntem ve Teknikleri İle İlgili Görüşleri.....	52
3.2.2.1. Birinci Ders	56
3.2.2.2. İkinci Ders	59
3.2.2.3. Üçüncü Ders	61
3.2.2.4. Dördüncü Ders.....	63
3.2.2.5. Beşinci Ders	66
3.2.2.6. Altıncı Ders	69
3.2.2.7. Yedinci Ders	70
3.2.2.8. Sekizinci Ders.....	73
3.2.2.9. Dokuzuncu Ders.....	75
3.2.2.10. Öğretim Kuralları (Onuncu ve On Birinci Ders).....	77
3.2.2.11. On İkinci Ders	85
3.2.2.12. On Üçüncü Ders	89
4. MUSA KÂZIM'IN ESERİNDE ORTAYA KOYDUĞU DÜŞÜNCE, TESPİT VE UYARILARIN GÜNÜMÜZ TÜRK EĞİTİM SİSTEMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	99
SONUÇ	113
KAYNAKLAR	118
EKLER.....	123
ÖZGEÇMİŞ.....	128

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

A.Ü. DTCFD : Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

A.Ü. OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi

bkz. : Bakınız

C: Cilt

D.Ü. Dicle Üniversitesi

s. : Sayfa

SS: Sayfa Sayısı

S. : Sayı

TDVİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

v.d. : ve diğerleri

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin son yıllarında gelişen modern eğitim sürecini Musa Kâzım'ın "Rehber-i Tedris ve Terbiye" adlı eseri çerçevesinde değerlendirmektir. Bu konuyla ilgili yeteri kadar çalışma yapılmamıştır ve bu çalışmayla konuya bir nebze de olsa ışık tutulmak istenmiştir.

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanı (3 Kasım 1839) ile yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemin aydın bürokratları batılılaşma ve modernleşme hareketlerine çok fazla önem vermişler ve bu durumun da ancak yeni ve çağdaş genel eğitim ve öğretim kurumlarının yerleşmesiyle mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir. Fakat ulemanın tepkisinden çekinildiği ve dönemin başlangıcında siyasi olaylar yoğunluk kazandığı için eğitim konusuyla pek fazla ilgilenilememiştir. Eğitim konusundaki reformları bizzat padişahın kendisi, Ocak 1845'te Meclis-i Vâlâ'yı ziyareti ve sadrazam başta olmak üzere nâzırlara verdiği emir ile başlatmıştır. Padişahın eğitimi destekleyici bu tavrı ve Tanzimat Fermanı'nın mimarı Mustafa Reşid Paşa'nın da sadrazam oluşuyla eğitim alanındaki reformlar belli bir ivme kazanmıştır. Kurulan maârif meclisleriyle eğitim, medrese sisteminden bağımsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Açılan modern okulların yanında medreselerin de hâlâ etkisini sürdürmesi, ülkede medrese-mektep ikiliğine neden olmuş, bu durum imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

Islahat Fermanı'nın ilanı (1856) ise eğitimdeki gelişmelere yeni bir boyut kazandırmıştır. Azınlıkların ve gayr-i Müslimlerin kendi okullarını açabilme hakları ve bu şekilde gelişmeleri devletin de eğitime çok daha fazla eğilmesine neden olmuş ve 1869'da yürürlüğe konulan "*Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*" ile yeni açılan okullar belli bir düzene konmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında eğitime yönelik birçok kitap yazılmıştır. Bunlardan biri de Musa Kâzım Efendi'nin "Rehber-i Tedris ve Terbiye" adlı iki ciltlik eseridir. Yazar, kitabında ilk olarak insanların sahip oldukları yetenekleri sıralamış, öğretimin kuralları ve yöntemlerinden bahsettikten sonra pedagoji tarihine

değirmiştir. Yazarın eseri, Türk eğitim tarihi açısından önem arz etmektedir. Bundan dolayı çalışmamızın temel kısımları, bu eser üzerine bina edilmiştir. Musa Kâzım'ın bu eserinden başka çalışmalar da elbette göz önünde bulundurulmuştur.

Çalışmamızın kapsamında daha çok XIX. yüzyıl son çeyreği ve XX. yüzyıl başlarındaki Osmanlı taşra eğitim sistemindeki uygulamalar ve bu sistem dâhilinde görev almış eğitimcilerin üzerine düşen görevler yer almıştır. Osmanlı vilayetlerinde açılmış bulunan modern tarzdaki okullarda okutulan dersler, okulların fizikî şartları, derslikler, sınıf mevcutlarının ideal oranları, öğrenci- muallim ilişkileri, ders kitapları, öğretimde kullanılan yöntem ve teknikler gibi konular, daha çok bu kapsam içinde kalacak şekilde ele alınmıştır.

1. TANZİMAT DÖNEMİ'NDEN II. MEŞRUTİYET'İN SONUNA KADAR OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ (1839-1918)

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ülkeyi çöküşten kurtarabilmek için bir çok alanda yenilikler yapılmıştır. Eğitim kurumları da bundan nasibini almıştır. Bu yeniliklere Tanzimat Döneminde de devam edilmiştir. Fakat Tanzimat Fermanı'nda (1839) bu alanla ilgili herhangi bir hüküm yoktur.¹ Tanzimat devri devlet adamları eğitimin önemini kavramalarına rağmen ilk yıllarda bu alanda çalışmalarda bulunmamışlardır. Ancak 1845'te Sultan Abdülmecit, Bab-ı Âli'ye giderek sadrazama ve memurlara eğitim problemi üzerinde çalışılması gerektiğini belirtmiştir.²

Sultan Abdülmecit devrinde ilan edilmiş olan Islahat Fermanı (1856) pek çok alanda reformları öngörüyordu. Bunlardan biri de eğitimdi. Fermanda gerekli şartları sağlayan herkesin gerek mülki, gerekse askerî okullara girebileceği ve değişik cemaatlerin okullar açabileceği belirtilmekteydi.

Sultan Abdülaziz devrinde hazırlanmış bulunan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi (1869), maârifin idare, teşkilat ve vazifelerini kanuni bir hükme bağlamıştır. Buna göre, ilköğretim mecburi kabul edilmiştir. Bu nizamnâmede okulların sınıf ve dereceleri şu şekilde belirlenmiştir: Mahalle ve köylerde açılacak ilköğretimin birinci kademesi olan Sıbyan Okulları; beş yüz haneli kasabalarda açılacak ilköğretimin ikinci kademesi olan Rüşdiye Okulları; beş yüz haneli kasabalarda açılacak ortaokul olan İdadiler; vilayet merkezlerinde açılacak olan lise düzeyindeki Sultânîler; İstanbul'da açılacak üniversite hüviyetini taşıyan Dârülfünûnlar.

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim", (Editör: H. İnalcık, G. Renda), **Osmanlı Uygarlığı 1**, İstanbul 2003, s. 371.

² Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi 1**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, s. 182.

Bunlardan başka İstanbul’da bir Dârümuallimîn (Öğretmen Okulu) ile bir Dârümuallimat (Kız Öğretmen Okulu) açılması da kararlaştırılmıştır.³

Tanzimat Dönemi (1839-1876) eğitimcileri, çocuklara dinî eğitimin yanında milli ve çağdaş eğitim verilmesini de savunmuşlardır. Bu anlayış sıbyan mekteplerinin Usûl-i Cedid hareketi ile önemli değişime uğramasının sebebi olmuştur. Usûl-i Cedid hareketi ile iki ayrı tipte okul ortaya çıkmıştır. Bu okullar yeniliklerin uygulandığı iptidâî mektepler ile yeniliklerin uygulanmadığı sıbyan yahut mahalle mektepleridir.⁴

II. Abdülhamid Dönemi’nde (1876-1909) her kademedeki okul sayısında ve okullaşma oranında en çok artış meydana gelmiştir.⁵ Denilebilir ki, Osmanlı tarihinde en büyük eğitim ve öğretim hamleleri onun zamanında yapılmıştır.⁶ Bu dönemde ilk önce geleneksel eğitim yapan sıbyan okulları, modern eğitim yapan iptidâî okullara dönüştürülmüş ve yeni iptidâî okullar kurulmuştur. İkinci olarak, idadi düzeyi eğitimine çok fazla önem verilmiştir. Sivil idadiler esas olarak II. Abdülhamid Dönemi’nde açılmaya başlanmıştır. Üçüncü olarak; Hukuk, Güzel Sanatlar, Ziraat, Ticaret, Orman, Maden, Baytarlık gibi alanlarla ilgili yüksekokullar açılmış, Mülkiye Mektebi yeni baştan yapılanmıştır. Diğer taraftan II. Abdülhamid dönemi, ulema ve medresenin sistem dışında kaldığı yıllardır.⁷

II. Meşrutiyet Dönemi’nin (1908-1918) ilk iki yılı içinde yedi maârif nazırı değişmiş ve eğitimde yeni bir düzenleme yapılamamıştır. Nail Bey’den sonra dokuzuncu maârif nazırı olan Emrullah Efendi, 220 maddelik bir Maârif-i Umûmiye Kanun Tasarısı hazırlamıştır. Bu tasarı kanunlaşmamıştır. Bu gelişmelerden sonra eğitimle ilgili sorunlar ayrı ayrı ele alınmaya başlanmıştır.⁸

³ Necdet Hayta-Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara 2003, s. 158, 159.

⁴ Yücel Gelişli, “Osmanlı Eğitim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, (Editör: H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), **Türkler**, C:15, Ankara 2002, s.36.

⁵ Mehmet Alkan, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 8.

⁶ Süleyman Kocabaş, **II. Abdülhamid’in Şahsiyeti ve Politikası**, Vatan Yayınları, İstanbul 1995, s. 214.

⁷ Mehmet Alkan, **a.g.e.**, s. 8.

⁸ Tayyip Duman, “Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi”, (Editör: H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), **Türkler**, C:15, Ankara 2002, s. 68.

1.1. İlköğretim Alanındaki Gelişmeler (1839-1918)

1.1.1. Tanzimat Dönemi (1839-1876)

1845 yılında sıbyan mekteplerini düzene koymak, gelişmesini sağlamak amacıyla Meclis-i Muvakkat kurulmuş, hazırlanan layihada sıbyan mekteplerinin geliştirilmesi için kararlar alınmıştır. 1846 yılında hazırlanan “Nizamına Tatbiken Etfalin Talim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilerine İtâ olunacak Talimat” hazırlanmıştır. Maârif Meclisi tarafından hazırlanmış olan ve ilkokulların program ve yönetmeliklerinin müşterek bir kökü niteliğinde bulunan bu talimat, yirmi maddeden oluşmakta ve ilkokulu en az dört, en çok yedi yıllık bir öğretim süresi mecburiyeti ile bağlı tutarak, 6-13 yaşları arasında kız ve erkek çocuklar hakkında bu okullarda uygulanacak eğitim-öğretim kurallarını, ilkelerini ve gösterilecek derslerin konularını açıklamaktadır.⁹

1847 tarihli talimat ise bazı yenilikler getirmiştir. Bunlar: Öğretim programları, öğretim araç ve gereçleri, öğretim yöntemleri, öğretim süresi, devam ve disiplin, öğretmenlerin nitelikleri gibi konularda yenilikler getirmiştir.¹⁰

1857 yılında Maârif-i Umûmiye Nezâreti¹¹ kurulduktan sonra 1862’de ilköğretim alanında ciddi düzenlemeler yapılmıştır. İstanbul’un çeşitli yerlerindeki merkez olarak kabul edilen on iki okulla çevresindeki otuz altı okulda yeni kuralların uygulanmasına ve bir kısım öğretmenlere aylık bağlanmasına karar verilmiştir. 1863 yılında ilköğretim mecburiyeti tekrar ilan edilmiştir.

İlköğretimde en önemli gelişme 1869 yılında yayımlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi¹² ile sağlanmıştır. Nizamnâme ile genel öğretimin ilk basamağı olarak kabul edilen bu okulların her mahalle ve köyde en az bir tane açılmasına karar verilmiştir. Bu nizamnâmede okullar kız-erkek, Müslim-gayri Müslim okulları olmak

⁹ Gelişli, a.g.m. s. 36.

¹⁰ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007, s. 160.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Cevat İbnü’s Şeyh Nafi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi**, Yeni Türkiye Yayınları. bkz. Tayfur Erdoğan, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı-II”, İ.Ü. Siyaset Bilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, 1995.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamza Altın, “1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 13:1 (2008), SS: 271-283.

üzere dört yıllık okullar olarak düzenlenmiş, kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 yaşları arasında devam mecburiyeti getirilmiştir.¹³

1.1.2. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)

Sultan II. Abülhamid devrinde ilköğretim meselesi anayasa (1876) ile gündeme gelmiş ve burada yer alan “Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecâtı ve teferruâtı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır.” maddesi ile ilköğretim zorunluluğu getirilmiştir.¹⁴ 1879’da Mekâtib-i Sıbyâniye Dâiresi kurulmuş ve bu dönemde ilköğretim, geleneğe dayalı eğitim veren “Mekâtib-i Sıbyâniye” ve modern eğitim veren “Mekâtib-i İptidâiye” olarak ikiye ayrılmıştır. 1882’de Maârif Nezâreti bu ikiliği ortadan kaldırmak için ağırlığını iptidâiler tarafına koymuş, zaman içerisinde sıbyan mektepleri iptidâiye dönüştürülmüş ve 1909’a kadar birçok sıbyan mektebi yeni usûl üzere tedris yapar hale gelmiştir.

II. Abdülhamid döneminde ilköğretim sahasında yapılan çalışmaları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Mecbur tutulan ilköğretim için idarî ve hususî tedbir olarak, merkez ve taşrada ilköğretim teşkilatının kurulması,
- İptidaî okulların açılması ve çoğaltılması,
- Sıbyan okullarına yeni usûl öğretimin sokulması,
- Müslüman halkın kalabalık olduğu yerlerde ilköğretime öncelik ve ağırlık verilmesi,
- Halkın maârif alanında maddî yardımının sağlanması, taşrada öğretmen yetiştirmek üzere dârü’l-mualliminlerin açılması ve bu konularda alınan kararların düzenli bir şekilde yürürlüğe sokulması vb.¹⁵

¹³ Gelişli, a.g.m. s. 36.

¹⁴ Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.162.

¹⁵ Akyüz, a.g.e., s. 306.

1.1.3. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)

Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmeden az önce, Meşrutiyet'i yeniden ilan etmek durumunda kalmıştır. II. Meşrutiyet dönemi diye bilinen bu sürede eğitimde yeni gelişmeler yaşanmıştır.

1913'te Tedrisat-ı İptidâiye Kanun-i Muvakkati (İlköğretim Geçici Kanunu) çıkarılmış ve bu kanunun, "Geçici" başlığına rağmen Cumhuriyet yıllarında da birçok maddeleri yürürlükte kalmıştır. Bu kanun, ilköğretimin zorunlu ve devlet okullarında parasız olduğunu hükme bağlamıştır. Parasız öğretim ilk kez bu kanunla kabul edilmiştir. Kanun, okulların örgütsel yapısı bakımından önemli bir değişiklik getirmiştir. O zamana kadar İptidâî ve Rüşdî adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve Mekâtib-i İptidâiye-i Umûmiye adını almışlardır. İlköğretim bu şekilde altı yıl olarak belirlenmiş ve her biri iki yıl süreli üç devreye ayrılmıştır: Devre-i Ulâ, Devre-i Mutavassıta (Vasatiye), Devre-i Âliye.¹⁶ Birinci devreye 7 ve 8 yaş, orta devreye 9 ve 10 yaş, yüksek devreye ise 11 ve 12 yaşlarındaki çocukların devam etmesi kararlaştırılmıştır. Bu okulların bir ideal olarak altı sınıflı ve altı öğretmenli olması tasarlanmıştır. Ancak uygulamada öğretmen yetersizliği nedeniyle amaca ulaşamamıştır. Bu nedenle okullar altıya ayrılmıştır. Bunlar;

- bir dersaneli ve bir öğretmenli okullar,
- iki dersaneli ve iki öğretmenli okullar,
- üç dersaneli ve üç öğretmenli okullar,
- dört dersaneli ve dört öğretmenli okullar,
- beş dersaneli ve beş öğretmenli okullar
- altı dersaneli ve altı öğretmenli okullar olarak sınıflandırılmışlardır.¹⁷

1913 tarihli kanun, ilköğretim programlarını şöyle tespit etmiştir:

- Kıraat,
- Hat,

¹⁶ Akyüz, a.g.e., s. 268-269.

¹⁷ Halil AYTEKİN, **İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, s. 48-49.

- Lisan-ı Osmanî,
- Hesap,
- Hendese,
- Coğrafya (bilhassa Osmanlı Coğrafyası),
- Tarih (bilhassa Osmanlı Tarihi),
- Dürûs-i Eşya,
- Malûmat-ı Tabiiye ve Tatbikatı,
- Hıfzıssıhha,
- Malûmat-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye,
- El İşleri ve Resim,
- Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları,
- Talîm-i Askerî (erkek çocuklar için),
- İdare-i Beytiye ve Dikiş (kız çocuklar için).

Yine bu tarihlerde Tarihî Temsil (bazen Mektep Temsilleri) adıyla bir ders de programlara girmiştir. Bu ders, öğrencilere yaptırılan tiyatro ve dramatizasyon uygulamaları yoluyla, özellikle tarihi konuları daha canlı öğretmenin yanında eğitsel, sosyal ve ahlâkî bir amaç güdüyordu.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin sonuna doğru geleneksel sıbyan mekteplerinin çoğu kapatılmıştır.

1.2. Ortaöğretim Alanındaki Gelişmeler (1839-1918)

1.2.1. Tanzimat Dönemi (1839-1876)

Tanzimat Dönemi ortaöğretimi, üç tür okul halinde şekillenmiştir: Rüşdiye, İdadi, Sultânî.

1.2.1.1. Rüşdiyeler

Rüşdiyeler, 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nâzırlığı oluşturulduktan sonra açılmıştır. Zaman içerisinde sayıları artmıştır. Rüşdiyeler batılı tarzda eğitim veren askerî teknik

ve ihtisas okullarının dışında genel eğitim uygulayan ilköğretim kurumu olarak düşünülmüştür.¹⁸ 1852’de İstanbul’da 12 olan rüşdiye sayısı 1874’te 18’e yükselmiştir. İstanbul’daki rüşdiyelerde 1859 öğrenci ile 166 muallim bulunmaktaydı. 1848’de açılan Dârülmuallimîn-i Rüşdî ilk mezunlarını verip öğretmen yetiştirdikçe, rüşdiyeler taşrada büyük kentlerde de kurulmaya başlamış (Temmuz 1853) ve neticede 25 rüşdiye açılmıştır. Bu yeni ortaöğretim kurumlarının kurulması ve mezun vermeleri ile yüksek askerî okullar daha ehliyetli öğrenciler bulmuşlardır. Fakat mülkiye rüşdiyelerinin mezunları daha ziyade kalemlere memur olarak girmeyi tercih ediyorlardı. Ordunun ise iyi yetişmiş subaylara ihtiyacı gittikçe artıyordu. Bu ihtiyacı karşılamak için 1875 yılından sonra merkezde ve taşradaki başlıca yerlerde askerî rüşdiyeler açılmıştır.¹⁹ 1870’lerden itibaren kız rüşdiyeleri taşrada önemli merkezlere yayılmıştır. Fakat taşrada bu okulların, özellikle kadın öğretmen bulunmasındaki güçlük nedeniyle gelişmeleri yavaş olmuştur.

1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, rüşdiyelerin 500 evi geçen kasabalarda kurulacağını öngörmüştür. Bu nizamnamede okulların yapım masraflarının, muallim maaşlarının, illerin maârif idaresi sandığından karşılanmasına karar verilmiştir. Nizamnameye göre rüşdiyelerin öğretim süresi 4 yıl olup, daha önceki öğretim kademesini başarılı bir şekilde tamamlayıp şehadetnâme alan öğrenciler sınavsız kabul edilecektir.

Bu sürede okullarda okutulacak dersler şu şekilde tespit edilmiştir:

- Din Dersi,
- Osmanlıca Dil Bilgisi,
- İmla ve Yazı,
- Arapça ve Farsça (Yeni Usûl Üzerine),
- Defter Tutma İlmi,
- Hesap İlmi (Matematik),
- Hat Dersi,
- Geometriye Başlangıç (Mebâdi-i Hendese),

¹⁸ Mehmet Serhat Yılmaz, “Tanzimat Sonrası Eğitimde Modernleşme Sürecinde Kastamonu Rüşdiyeleri (1869-1903)”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C:29, S:1, Ankara 2009, s. 835-854.

¹⁹ Cemil Öztürk “Rüşdiye” *TDVİA* C:35, İstanbul 2012, s. 301.

- Umûmi Tarih ve Osmanlı Tarihi,
- Coğrafya,
- Jimnastik,
- Mahalli dil (okulun bulunduğu yerde kullanılan),
- Fransızca Dersi (ticaretin yoğun olduğu yerlerde zeki ve istekli olan öğrencilere dördüncü sene için).²⁰

1.2.1.2. İdadiler

İdadi terimi ilk olarak çeşitli okulların hazırlık sınıfları için kullanılmıştır. Bir orta öğretim kurumunun adı olarak ise ilk defa 1869 yılında yayımlanan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde belirtilmiştir.

Bu nizamnâme, Müslüman ve Hristiyan Osmanlı tebaasını kaynaştırma amacı ve ortak bir kültürle yetiştirmek düşüncesiyle 4 yıl olan rüşdiyelerin üstünde, öğretim süresi 3 yıl olacak şekilde ve sancak merkezlerinde açılacak “ıdadi” adıyla bir okul tipi düşünmüştür. Bu durum sonucunda ortaöğretimin süresi 7 yıla çıkmıştır.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre idadilerin dersleri:

- Mükemmel Türkçe Kitabet ve İnşa,
- Fransızca,
- Kavânin-i Osmaniye,
- Mantık,
- Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel,
- Coğrafya,
- Tarih-i Umûmi,
- İlm-i Mevâlid,
- Cebir,
- Hesap ve Defter Tutma Usûlü,
- Hendese ve İlm-i Mesaha,

²⁰ Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, (Editör: H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), **Türkler**, C:15, Ankara 2002, s. 53.

- Hikmet-i Tabiiye,
- Kimya,
- Resim.

1.2.1.3. *Sultânîler*

Hazırlanmasında 1867 tarihli Fransız notasının etkisi olan 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, ortaöğretimin üst basamağını teşkil etmek üzere il merkezlerinde okullar açılmasını öngörmüştür. Bu okullara “Sultânî” denilmiştir.

Sultaninin Kısım-ı Âdî ismini taşıyan ilk 3 yılında bir alt öğretim kademesinin dersleri okutulacaktı. Kısım-ı Âlî adını taşıyan son 3 yılında ise Edebiyat ve Ulûm (müspet bilimler) şubeleri olacaktı.

Sultânîler, rüşdiyelerin üzerine 6 yıllık bir öğretim vereceklerdi.

Sultânî öğrencilerinden ücret alınacaktı. Fakat okulların inşa masrafları saray tarafından ödenecekti. Okullar, bütün Osmanlı tebaasına açıktı. İlk Sultânî, 1868 tarihinde İstanbul’da açılan Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi)’dir.

Galatasaray Lisesi’nin açılışı, eğitim yoluyla Osmanlılık ideolojisinin uygulanma alanına sürülmesi olmakla birlikte, Dârülfünûn’un başarısızlığı karşısında batılılaşma akımının da temsilcisi durumuna gelmiştir.²¹

1.2.2. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)

II. Abdülhamid döneminde ortaöğretimin Anadolu’da, Arap vilayetlerinde, Müslümanların yoğun olduğu Balkan şehir ve kasabalarında yaygınlaşması amacıyla rüşdiye ve idadilerin sayılarında büyük bir artış görülmüştür. Özellikle Sadrazam Küçük Said Paşa, ülkenin her tarafında rüşdiye ve idadi okulları açmıştır. 1876 yılından önce imparatorluk coğrafyasında 423 kadar rüşdiye ve 20.000’e yakın talebe bulunmaktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonuçlarından biri olarak Tuna, Bosna Hersek, Sofya vilayetlerinin kısmen kaybedilmesiyle bu bölgelerde yer alan

²¹ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1997, s. 240.

75-80 rüşdiye okulu da devletin elinden çıkmıştır. Bu nedenle 1878 yılında, imparatorluk coğrafyasında 300 civarında rüşdiye okulu kalmış ve Maârif Nezâreti, çalışmalarına buradan başlamıştır. Bu dönemin başlarında, eğitimin farklı alanlarında olduğu gibi, rüşdiyelere de önem verilmemiş, öğrenim elde bulunan okullarda bile büyük oranda yapılamamıştır. Bunun nedeni, Rusların hakimiyeti altına giren Rumeli ve Kafkasya coğrafyalarında yaşayan Müslüman- Türk reayasının büyük kitleler halinde İstanbul'a, Anadolu'ya gelmesi ve hükümetin bunları geçici olarak rüşdiye binalarına yerleştirmiş olmasıdır.²²

1.2.2.1. Rüşdiyeler

1879 yılında Maârif merkez teşkilatı tekrar düzenlenmiştir. Maârif Nezâreti beş daire halinde şekillenmiştir. Bunlar arasında Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi de bulunmaktadır. Bu durum devletin rüşdiye okullarını ıslah etmeye ve yaymaya karar verdiğini göstermektedir. Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi'nin müdürlüğüne dönemin en iyi eğitimcisi olan Selim Sabit Efendi (ö.1911)²³ getirilmiştir. 1879'dan sonra rüşdiyelerin yapımı hız kazanmıştır. Selim Sabit Efendi, 1883 yılında İstanbul rüşdiyelerinden mezun olan 150 öğrencinin diploma törenindeki nutkunda Dersaadet ve Vilayet-i Şâhâne'de şu an 460 civarında rüşdiye okulunun bulunduğunu ve bu rüşdiyelerde 25-30 bin öğrencinin eğitim ve öğretim gördüğünü söylemiştir. 1883 yılında, vilayetlerde 10 rüşdiye kurulmuş ve 40-50 okulun yapılması karara bağlanmıştır. Selim Sabit Efendi'nin söylediklerinden 1878-1884 yılları arasında 170'e yakın rüşdiyenin açılmış olduğunu ve sayılarının 300'den 470'e çıktığını anlıyoruz. 1879-1885 yılları arasında dört defa sadrazam olan Sait Paşa, II. Abdülhamid'e sunduğu raporda, vilayetlerde 119, İstanbul'da 17 rüşdiye tesis ettirdiğini ifade etmektedir Sadrazamların yaptıkları bu açıklamalara göre, devlet mali güçlüklerine rağmen, yine de bütçeden rüşdiye yapımına kaynak ayırabilmiştir.²⁴ Sonuç olarak, 1909'da yani Abdülhamid döneminin son yılında İstanbul'da rüşdiye öğretimi yapan 33 resmî, 39 özel okul olmak üzere toplam 72

²² Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 96.

²³ Bu zat hakkında şimdilik bkz. Bahri Ata, "Selim Sabit Efendi'nin Okul Tarihi İnşası", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Bahar 2009, 7 (2), s.377-392.

²⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 96-97.

rüşdiye vardı.²⁵ Vilayetlerde ise sayıları 400 kadar olan rüşdiyelerin bir çoğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kapanmıştı. Sayıları 316'ya kadar düşmüştü. 1878 Berlin Antlaşması sonucunda Tuna ve Bosna vilayetlerinde bulunan 39 rüşdiye okulu daha Maârif Nezâreti'nin elinden çıkmıştır. Böylelikle devletin elinde 277 rüşdiye kalmıştır.

Göçler sebebiyle gelen Rumeli ve Kafkas muhacirlerine İstanbul ve Anadolu'da mevcut rüşdiye binaları barınak olarak verilmiştir. Bu olayların neticesinde, ilgili yörelerde bina azlığı ve öğretmen yetersizliği görülmüştür.²⁶

Islahat raporlarının ve 1869 Maârif Nizamnâmesi'nin uygulama alanına getirdiği yenilik ve değişiklikler şu şekilde özetlenebilir:

Rüşdiye İdareleri: 1869 Nizamnâmesinde öngörülen dört yıl olan rüşdiye tahsilinin, 1892'de üç yıl olarak değiştirilmesine karar verilmiştir. Taşrada bazı bölgelerde rüşdiyeler idadi okullarının bünyesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Her ne kadar 1879'da rüşdiye masraflarının ahaliye, idarelerinin de mahalli cemaat meclislerine bırakılması yolunda teklif yapılmıştır. Ama bu teklif, hükümetin milliyetçilik anlayışından dolayı kabul edilmemiştir. Tüm rüşdiyeler Maârif Nezâreti idaresinde kalmaya devam etmiştir.

Öğretim İşleri: Rüşdiyelerde öğretim, uzun bir süre 1869 Nizamnâmesi'ndeki programa göre yürütülmüştür. Ama bahsi geçen bu öğretim, genellikle bir veya iki öğretmen ile yapıldığından çok başarılı olamamıştır.

Osmanlı ülkesinde yeni rüşdiye okullarının açılmasına ön ayak olan devlet adamlarından biri olan Sadrazam Mehmed Said Paşa, göreve getirildiği 1879 yılının sonlarında rüşdiye programlarına Fransızca dersini koydurmuştur.²⁷ Fransızca dersinin programlara eklenmesinden beklenen yarar ise rüşdiye öğrencilerinin bu ders vasıtasıyla bazı alanlara ait çağdaş bilgileri (ticaret, ziraat, sanat, devlet

²⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 101.

²⁶ M. Kemal Pekdemir, **Tarihin Tartışmalı Padişahı Abdülhamid**, İstanbul 2009, s. 140.

²⁷ Bu devlet adamının çeşitli sahalardaki faaliyetleri ve rüşdiyelerle ilgili katkıları hakkında bkz. Zeki Çevik: "II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları", **Turkish Studies**, Volume 4/8, Fall 2009, s.838-865.

memuriyeti) kolaylıkla öğrenebilmelerini sağlamaktı. 1879 yılında, İstanbul rüşdiyelerinin bazılarına taşrada ise İzmir, Selanik, Beyrut, Şam, Edirne, Trabzon ve Manastır rüşdiyelerine Fransızca talim ettirmek üzere 14 öğretmen 500 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Genellikle deniz kenarındaki ticaret merkezlerinin tercih edilmesinin sebebi bu şehirlerde ticaretin azınlıkların ve ecnebilerin elinde olmasıydı. Onlar yabancı dil bildiklerinden Avrupalı tüccarlarla rahatça anlaşabiliyorlardı. Oysaki Türkler yabancı dil bilmedikleri için ülkenin ihracat ve ithalatında etkili değildiler. Hükümet rüşdiye kademesine Fransızca dersi ekleyerek bu durumun biraz da olsa halledilmesi yolunda adım atmıştır. Bazı kesimler buna karşı çıkmış ve din derslerine daha fazla ağırlık verilmesini istemişlerdir. Bunun sonucunda rüşdiye programları değiştirilerek din derslerine ağırlık verilmiştir. Öyleki 1883-1884 ders yılında, Şam rüşdiyesinin ders programları bu değişikliğe göre hazırlanmış ve uygulanmıştır. Buna göre o yıllarda rüşdiyelerin programı şu şekilde idi:

Birinci yıl:

- Sarf-ı Arabi,
- Talim-i Farsî,
- Âmâl-i Erbaa,
- İmla,
- İlm-i Hâl,
- Ahlak,
- Hatt-ı Sülüs,

İkinci Yıl:

- Arapça,
- Kavâid-i Farsi,
- Muhtasar Hesap,
- Avrupa Coğrafyası,
- Tercüme İlmi,
- İnşa ve Kıraat,
- Rik'a ve Sülüs,

Üçüncü Yıl:

- Gülistan,
- Hesap,
- Coğrafya,
- İmla ve İnşa,
- Fezleke,
- Fransızca,
- Hatt-ı Rik'a,

Dördüncü Yıl:

- Risale-i Erbaa,
- Gülistan,
- Cebir,
- Coğrafya,
- Hendese,
- Usûl-i Defter,
- Kavâid-i Osmaniye,
- İnşa,
- Fransızca,
- Fezleke,
- Tarih-i Osmani,
- Hatt-ı Rik'a.

Bu programın, vilayet ve bazı sancak merkezlerinde bulunan büyük rüşdiyelerde 1892 yılına kadar uygulanmış olduğu tahmin edilebilir. Kaza ve kasabalardaki sadece iki öğretmeni olan küçük rüşdiyelerde ise din dersleri, Arapça, Farsça, dört işlem, yazı, imla ve inşa, ilm-i hâl, ahlak ve tarih dersleri okutulmaktaydı.

1.2.2.2. İdadiler

1869 Nizamnâmesi'yle açılmasına karar verilen idadiler, Tanzimat Dönemi sonuna kadar ihmal edilmiştir. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin ilanını takip eden dört yıl boyunca idadilerin tesisi noktasında fiilî bir girişimde bulunulmamıştır. Maddî sıkıntılar ve öğretim kadrosu yokluğu gibi nedenlerin yanı sıra ilk olarak ilköğretim mekteplerinin yaygınlaştırılması ile programlarının ıslahı gibi işlere öncelik verilmiştir. Nihayet ilk idadi mektebi İstanbul'da bulunan Dârülmaârif'in tahviliyle 1874 yılı başında açılabilirdi. Ayrıca bu tarihlerde Dârümuallimîn'de de bir şube teşkil edilmesi kararı alındı. 1877 yılına kadar biri İstanbul diğeri Yanya vilayetinde bulunan Yenişehir İdadisi olmak üzere sadece iki idadi mektebi açılabilmişti. Üstelik bu mektepler ilk örnekler olduğundan, gerek fizikî imkânlar yönüyle ve gerekse öğretim kadrosu açısından yeterli değillerdi. Bununla birlikte Sultânî, Dârümuallimîn ve yüksek mekteplerin öğrenci kaynağı olacak olan bu idadiler henüz eğitim kademesi içerisinde kanıksanmış da değillerdi. Diğer taraftan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, doğal olarak sosyal ve ekonomik sıkıntıların etkisini arttırmış, II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında birçok alanda olduğu gibi idadilerin teşkilatlanması ve gelişimleri konusunda da duraklamaya neden olmuştur. Toparlanma sürecinin ardından 1884 yılında maârif meclislerinin kurulması ve Sadrazam Said Paşa'nın kaynak temini noktasında yapmış olduğu çalışmalar netice verince idadilerin sayısal gelişimi de başlamıştır. 1885 yılında Bursa, Edirne ve Kala-i Sultânî'de (Çanakkale) açılan idadi mekteplerini İzmir, Trabzon, Selanik, Rodos, Konya, Mamuratülaziz (Elazığ), Ankara, Üsküp, Priştine, Serfice, Gümülcine, Manisa, Adana, Kudüs, Maraş, Çankırı, Bitlis, Muş, Teke (Antalya) ve Kastamonu idadilerinin tesisi izlemiştir. 1889-1890 yıllarında Rize, Kırşehir, Halep, Selanik ve Konya'da binaları Fransız mimari tarzıyla inşa edilen yeni mektepler açılmıştır. Vilayetlerde açılan idadilerin sayısı 1892 yılına gelindiğinde otuz dörde ulaşmıştır.²⁸

Bahsi geçen bu son tarihte idadilerin durumları şu şekilde tespit edilebilir:

²⁸ Mehmet Ali Yıldırım, "II. Abdülhamid Devri Taşra İdadilerinde Mesleki Eğitim Denemesi", **History Studies**, S: 6, 2014, s. 251.

Taşradaki idadiler beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bunun nedeni her yerde yedi yıllık leyli (yatılı) idadi açmanın getirdiği mali yükü. Öyleki yatılı idadilerin yıllık masrafları, gündüzlü idadilerin yıllık masraflarının beş veya altı katıydı. İki tip idadi türü de rüşdiye sınıflarını içinde barındırıyordu. Yatılı idadilerde hem ücretsiz hem de ücretli öğrenciler öğretim görüyorlardı.

İdadiler taşrada açıldıktan sonra, ders programları da ele alınmıştır. Fakat köklü bir değişikliğe gidilmemiş, sadece ilm-i kalam ve muhtasar ilm-i siyer-i Muhammediye gibi dersler ilave edilerek dini alana ağırlık verilmiştir.

1892’de 5 ve 7 yıllık idadi programlarında köklü bir ıslahat yapma ihtiyacı duyulmuştur. Maârif Nezâreti, rüşdiye, idadi ve yüksekokul derslerinin arasında bir bağ kurmak ve aynı kademedeki okullara, zamanın ihtiyaçları doğrultusunda ortak program yapmak istemiştir.

1896’dan sonra ders programlarına, Ahlak ve Fıkıh dersleri eklenmiş, bazı derslerin de müfredatı değiştirilmiştir. 1902 yılında idadilerin, öğretim sürelerine göre, mevcut derslerin fazla ve öğrenciye ağır geldiği sebep gösterilerek eğitim süresi, yatılı idadilerde 8; gündüzlü idadilerde 6 yıla çıkarılmıştır. Sonrasında idadilerin bazılarında, ziraat ve sanayi sınıfları açılmış, din derslerinin de saatleri azaltılmıştır. 1904 yılında ise ziraat sınıfları kaldırılmıştır. İdadi kitaplarına ziraat, ticaret ve sanatla alakalı konular ve aynı zamanda ziraat dersi konması karara bağlanmıştır. Öğretim süresi ise tekrar 5 ve 7 yıl olarak belirlenmiştir. Yine 1904 yılında II. Abdülhamid’in emri doğrultusunda tüm idadilerde din ve ahlak derslerinin saatleri arttırılmıştır. Fen derslerine de gereken önem verilmiştir.

1.2.2.3. Sultânîler

Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatinden sonra, Fransa milli eğitiminin tesiriyle açılan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’nin öğretim dili Fransızca’ydı ve bu okul Osmanlı tebaası olan Müslim ve Gayrimüslim herkese açıktı. Bu okul uzunca bir süre bu kimliğini korumuş, ancak II. Abdülhamid devrinde Türk müdür tayininden sonra kısmen millileşmeye başlamıştır. Müdür olduğu zamanda Ali Suavi, okuldan yetişen Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunduklarına; Türk

kökenlilerin ise Osmanlılıktan kopup Batı'nın dış görünüşüne hayran kimseler olduklarına dikkat çekmiş ve padişaha raporlar sunmuştur.²⁹ II. Abdülhamid döneminde Mekteb-i Sultânî, millileştirilmeye çalışılmış ve bunda da önemli ölçüde başarılı olunmuştur. 1876'da Türk müdürlerinin tayiniyle başlatılan Mekteb-i Sultânî'yi Türkleştirme hareketine, 1880 yılında Sadrazam Said Paşa'nın teklifi doğrultusunda okulda bir saat olan Türkçe dersinin iki saate çıkarılmasıyla devam edilmiştir.

1869 Nizamnâmesi'nde planlandığı üzere her ne kadar vilayet merkezlerinde birer Sultânî açılması kararlaştırılsa da bu gerçekleştirilememiştir. Sadece Girit ve Beyrut'ta Sultânî açılabilmiştir. Fakat II. Abdülhamid devrinde vilayet idadilerinin öğretim süresi yedi yıla çıkarılarak Sultânîlerin eksikliği giderilmek istenmiştir. Öyleki yedi yıllık ve yatılı vilayet idadileri Mekâtib-i Sultânîye'den beklenen hizmeti dönemin sonuna kadar vermişlerdir.

1.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)

II. Meşrutiyet döneminin başlarında İdadiler, Rüştiyeleri de kapsamakta ve orta öğretimi oluşturmaktaydılar. Beş ve yedi yıllık idadiler, Rüşdiye sınıflarını da içlerine alıyorlardı.

1.2.3.1. Rüşdiyeler

1913 tarihli Tedrisat-ı İptidâfiye Kanun-i Muvakkati, Rüşdiyeleri ilk mekteplerle birleştirip orta öğretimden almıştır. Bu okullar o tarihte ortadan kalkmış sayılır. Fakat Nümune Rüşdiyeleri adıyla bazıları Cumhuriyet yıllarına kadar varlıklarını devam ettirmiştir.

²⁹ Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi, işleyişi, okutulan dersler ve Ali Suavi'nin bu okulla ilgili çalışmaları hakkında kısa bilgi için bkz. Adnan Şişman: "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", **TDV.İA**, C.13, 1996, s.323-326.

1.2.3.2. İdadiler

Bu dönemde ortaöğretim alanında yenilik ve değişiklikler özellikle idadilerde görülmüştür.³⁰ 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin açılmasını hükme bağladığı sultânîler ülke genelinde açılmamıştı. 1908'den sonra daha önce sadece on iki vilayet merkezinde bulunan idadilerin adı “Sultânî” ye çevrilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında böylece oluşan sultânîlerin sayısı elliye bulmuştur.

1.2.3.3. Sultânîler

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde sultânîler yaklaşık kırk senelik bir maziye sahipti. Fakat geçen bu zaman içinde fazla gelişmemişti. Galatasaray Sultânîsi, Girit'te bulunan Mekteb-i Kebîr ve Beyrut'taki Medrese-i Sultânîye'nin dışında imparatorluk vilayetlerinde sultânî mektebi açılmamıştı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde önce *Sultânî Talimatnamesi* hazırlanarak neşredildi. 119 maddeden meydana gelen bu talimatname ile mektebin her türlü idari işleri bir sisteme bağlandı. Aynı yıl talimatnamenin felsefesine uygun olarak hazırlanan *Mekâtib-i Sultânîye'nin Sunuf-u İbtidaiyye ve Tâliye* ders programları yayınlandı. Programın felsefesi talebeye “Osmanlı terbiyesi verilmelidir” görüşüne dayanıyordu. Milliyetçilik fikirleri henüz programlara intikal etmiş değildi. Sosyal muhtevalı derslerin konuları İslamcılık ve Osmanlıcılık fikir cereyanlarına göre tanzim edilmişti.³¹

1913-1914 Ders Yılında Osmanlı Devleti'ndeki Sultânî Mektepleri şu şekilde tespit edilmiştir:³²

1. Galatasaray Sultânîsi
2. Beyrut Birinci Sultânîsi
3. Kal'a-i Sultânîye Sultânîsi
4. İstanbul Sultânîsi

³⁰ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 273.

³¹ Hüseyin Aytekin, *a.g.e.*, s. 136.

³² Sultânîler, kuruluş aşaması ve işleyişleri hakkında bkz. Fatih Demirel: “II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Ortaöğretim: Sultânîler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.27, Sayı: 2, Aralık, 2012, s.339-358.

5. Beyrut İkinci Sultânîsi
6. Mamuretülaziz Sultânîsi
7. Mercan Sultânîsi
8. Şam Birinci Sultânîsi
9. Kastamonu Sultânîsi
10. Kudüs-i Şerif Sultânîsi
11. Vefa Sultânîsi
12. Şam İkinci Sultânîsi
13. İzmit Sultânîsi
14. Kabataş Sultânîsi
15. İzmir Sultânîsi
16. Balıkesir Sultânîsi
17. Üsküdar Sultânîsi
18. Aydın Sultânîsi
19. Konya Sultânîsi
20. Gelenbevi Sultânîsi
21. Bursa Sultânîsi
22. Davudpaşa Sultânîsi
23. Bağdad Sultânîsi
24. Erzurum Sultânîsi
25. Edirne Sultânîsi
26. Haleb Sultânîsi
27. Bitlis Sultânîsi
28. Adana Sultânîsi
29. Diyarbekir Sultânîsi
30. Basra Sultânîsi
31. Ankara Sultânîsi
32. Sivas Sultânîsi
33. San'a Sultânîsi
34. Yozgat Sultânîsi
35. Trabzon Sultânîsi
36. Van Sultânîsi.

Sultânîlerde okutulan dersler ve bu derslere giren öğretmenlerin aldıkları maaşlarla ilgili yapılan araştırmalar sonucu şu tespitler yapılmıştır:³³

Sultânî öğretmenleri üç derece üzerine sınıflandırılmıştır. Birinci sınıf öğretmenler âlî mekteplerden mezun olmuş veya o mekteplerdeki derslerini tamamlamış olanlardan, icabında sınava tabi tutulmak sûretiyle atanacaktır. İkinci sınıf öğretmenler ibtidâî sınıflarının öğretmenleridir. Birinci sınıf öğretmenlerin maaşları 1.500 veya 2.000 kuruş, ikinci sınıf öğretmenlerin maaşları 1.000 kuruş, üçüncü sınıf öğretmenlerin ve muidlerin maaşları 500 kuruş olarak belirlenmiştir.

1910’larda Sultânî öğretmenlerinin maaşları şu şekilde tespit edilmiştir:

- Birinci sınıf öğretmenlerden Ulûm-ı Riyaziye, Ulûm-ı Tabîiyye, Ulûm-ı Medeniyye, Ulûm-ı Kanuniyye, Ulûm-ı Ahlakiyye, Hikmet-i Tabîiyye, Felsefe, Edebiyyat-ı Türkiye ve Tarih öğretmenlerinin maaşları 2.000 kuruş;
- Ulûm-ı Diniyye, Arabî ve Fransızca öğretmenlerinin maaşları 1.500 kuruş;

İkinci sınıf öğretmenler Riyaziye, Türkçe, Fransızca, Coğrafya, İngilizce ve Almanca öğretmenlerinden oluşmuştu. Üçüncü sınıf öğretmenler ise Farisî, Jimnastik, Hatt ve Resim öğretmenleri idi.

Sultânîlerde, derslerine çalışan, ahlâklı, iyi hal ve hareketler sergileyen öğrencilere *Aferin*, *Tahsin*, *İmtiyaz* ismiyle üç çeşit ödül belgesi verilirdi. Bir *Tahsin* belgesi dört, bir *İmtiyaz* belgesi sekiz *Aferin* belgesine eşdeğerdi. Yılsonunda okul idaresine elli *Aferin* belgesi verene uygun bir ödül verilirdi. Sultânîlerde öğrenciler için altı çeşit ceza bulunmaktaydı. Bunlar, *Tenbih*, *Tevbih*, *İzinsizlik*, *Tekdir*, *İhrac-ı Muvakkat* (*Geçici Uzaklaştırma*), ve *İhrac-ı Kati* (*Okuldan Atılma*) cezalarıydı.³⁴

II. Meşrutiyet Dönemi’nde *İnas Sultânîleri* de açılmıştır. Bunların amacı, kız çocuklarına erkek talebelere denk bir öğretim kültürü ve mesleki bilgiler vermektir. Bu sultânîler iki şekilde kurulmuştu. Birincisi, yüksek tahsile açık ve tek devre

³³ Demirel: “II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı’da Ortaöğretim: Sultânîler”, s.350.

³⁴ Demirel: “II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı’da Ortaöğretim: Sultânîler”, s.352.

halindeydi. Tahsil süresi on seneydi. Diğeri ise, kız talebelere mesleki bilgi vermek gayesiyle kurulan mekteplerdi.

1.3. Yüksek Öğretim Alanındaki Gelişmeler (1839-1918)

1.3.1. Tanzimat Dönemi (1839-1876)

Tanzimat Dönemi'nde yükseköğretim alanında birçok yenilik yapılmak istenmiştir. Bu çerçevede 1846'da "Dârülfünûn" kurulması kararlaştırılmış ve o tarihte binasının temeli atılmıştır. Ancak, Darülfunun'un açılması 1863 yılına kadar gecikmiştir. Fakat Dârülfünûn kısa sürede kapatılmıştır. Mali sıkıntılar, yeterli nitelikte öğrenci, hoca, kitap bulunamaması, plansız girişimler, medrese zihniyetinin etkisi Dârülfünûn'un kapatılma sebepleridir.

Rüşdiyelerin iyi bir öğretim yapabilmeleri, iyi yetişmiş öğretmenlerin varlığına bağlı idi. Bu da ancak medrese dışında, yalnızca bu iş için açılacak meslek okulları ile sağlanabilirdi. Bu amaç doğrultusunda 16 Mart 1848 tarihinde "Dârülmuallimîn" adıyla ilk kez bir öğretmen okulu açıldı. Yöneticiliğine ise *Baş Hoca* unvanıyla tanınan ve yenilikçi bir müderris olarak kabul görmüş olan Denizlili Yahya Efendi atanmıştır.³⁵ Ağustos 1850'de ise bu okulun yöneticiliğine Ahmet Cevdet Paşa tayin olunmuştur. Bu zat, 1 Mayıs 1851 tarihinde bir nizamnâme kaleme almış ve uygulamaya koydurmuştur. Bu nizamnâme çerçevesinde nitelikli öğretmen yetiştirilebilmesi için okula az sayıda öğrenci alınmıştır. Öğrenciler sınavla alınmışlardır. Okulun süresi üç yıl olarak belirlenmiştir.³⁶

Programda yer alan dersler şunlardır:

- Ders Verme ve Öğretim Yöntemi,
- Farsça,
- Aritmetik,
- Geometri,

³⁵ Erdem Oklay: "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 29/ 1, 2014, s.241.

³⁶ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 178.

- Alan Ölçümü,
- Astronomi,
- Coğrafya.

Bu dönemde yeni açılmakta olan İbtidai Mekteplere öğretmen yetiştirmek için de 1868 yılında *Dârülmuallim-i Sıbyan* açılmıştır.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'yle kızlar için de bir öğretmen okulunun açılmasına karar verilmiştir. Dârülmuallimât, kız okulları için kadın hoca temin etmek amacıyla 1870 senesinde Ayasofya Camii civarında temin olunan bir binada devrin Maârif Nazırı Saffet Paşa tarafından açılmıştır.³⁷ Dârülmuallimât'ın açılmasıyla kadınlar için çağdaş anlamda öğretmenlik mesleği başlamıştır. Böylece devlet, artık bir mesleki eğitim kurumunda düzen ve disiplin içinde, sistemli bir şekilde, mesleki formasyon sahibi kadın öğretmen yetiştirme işine girişmiş olmaktadır ve böyle yetişen kadınlara “memur” statüsü içinde iş vermektedir.³⁸ Öğrenim süresi Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde dört yıl süreli gösterildiği halde üç yıl olarak belirlenmiştir. Okul hem kız rüşdiyeleri, hem de kız sıbyan okulları için muallime yetiştirmiştir. Nitekim 1875'te mezun olan on üç öğrencinin sekizi rüşdiye, beş tanesi de sıbyan okulu öğretmenini olarak şahadetname almışlardır.

1870'li yıllarda bu okullarda okutulan derslerde büyük değişiklikler olmasa da bazı ekleme ve çıkarmalarla zamanla olgunlaşma görülmüştür. 1895 yılı talimatı ile Dârülmuallimât'ta ibtidâî ve hem de rüşdiye şubeleri için ortak bir program öngörülmüştür. Sınıf düzeni, diğer senelerin aksine ilk sınıf birinci, son sınıf ise üçüncü sınıf şeklindeydi.

Mekteb-i Mülkiye ilk sivil yükseköğretim kurumudur. 1859'da kurulmuştur. Amacı, kaymakamlık ve müdürlük gibi idari görevler yapacak memurlar yetiştirmektir. İlk

³⁷ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Talim ve Terbiye Dairesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 112; Bu okulların açılışı, işleyişi ve kapatılması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Şanal: “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulu'nun (Dârülmuallimât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)”, *A.Ü OTAM*, 26, Güz, 2009, s.221-244; Krş. Yahya Akyüz, “Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160.Yılında Darülmuallimin'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *OTAM*, Sayı: 20, Ankara 2009, s. 17-58.

³⁸ Akyüz, “Türkiye'de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu”, (Editör: H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca), *Türkler*, C:15, Ankara 2002, s. 24.

kurulduğunda öğretim süresi iki yıl olarak belirlenmişti Daha sonra dört yıla çıkarılmıştır. Programında yer alan dersler şunlardır: Fenn-i Tarih ve Coğrafya, Hesap, Ekonomi, Politik, Nizam-ı Cedide, Muahedat-ı Saltanat-ı Seniye, Umumi Devletler Hukuku, Usûl-i Defteri ve Muhasebe, Fransızca.

Mülkiye mezunlarından bir kısmı, 1873'ten sonra açılan idadilerde yöneticilik ve öğretmenlik görevlerine de tayin edilmiştir. Böylece Mülkiye Mektebi, Türk eğitim tarihinde bir aydın öğretmen ve eğitim yöneticisi kaynağı da olmuştur.³⁹

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Mayıs 1867'de Askeri Tıbbiye'nin içinde kurulmuştur. Böylece sivil tıp eğitimi müstakil ve Türkçe eğitim veren bir müesseseye kavuşmuştur. 1870'de Darü's- Şura-yı Askerî'de alınan bir karar sonucunda tıp eğitiminin Tıbbiye-i Şâhâne'de de Türkçe yapılması gerçekleşmiştir.⁴⁰ Okul, 1872 yılında ayrı bir binaya geçmiş ve bağımsız olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Öğretim dili Türkçe olduğu için yabancı tıp kitapları Türkçeye tercüme ettirilmeye çalışılmıştır. Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri ve mezunları mesleklerinin yanında, fikir ve siyaset alanlarında önemli etkinlikler göstermişlerdir.⁴¹

1.3.2. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908)

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde açılması tasarlanan Büyük Dârülmuallimîn ancak sekiz yıl kadar sonra 1877'de sadece İdadiye şubesi şeklinde açılarak, Dârülmuallimîn-i Rüşdi ile birlikte bir müdürün idaresinde birleştirilmiş, fakat uzun ömürlü olmamış, 1880'de kapatılmıştır.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin hedeflediği Büyük Dârülmuallimîn ile alakalı asıl verimli ve sürekli çalışma, 1890'lı yılların hemen başlarında yapılmış, bu okul, "Dârülmuallimîn-i Âliye" adıyla 1891'de yeniden faaliyete geçmiştir. Böylelikle, 1869 tarihli Nizamnâme'nin açılmasını öngördüğü öğretmen okullarının kurulması yirmi üç yıllık bir süre almıştır. Fakat bu okullar medresenin etkisinden

³⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 170.

⁴⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, Salim Aydın, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi", (Editör: H. C. Güzel ve A. Birinci), *Genel Türk Tarihi*, C: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 9-35.

⁴¹ Mekteb-i Tıbbiye hakkında ayrıca bkz. Nil Sarı: "Mekteb-i Tıbbiye", *TDV. İA.*, C.29 (2004), s.2-5; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 171.

kurtulamamışlar, zaman zaman kapandıkları ve programlarında değişiklik yapıldığından dolayı da sürekli ve sistemli bir çalışmaya geçememişlerdir. Bütün bunlara rağmen XIX. yüzyılın ikinci yarısında öğretmen yetiştirme konusunda önemli girişimlerde bulunulduğu, öğretmen okulları programlarına öğretim metotları gibi öğretmenlik meslek bilgisi derslerinin konulduğu görülmektedir.

Devlet, taşrada öğretmen okulları açmayı hedefleyen sistematik bir siyaseti ancak 1882'den itibaren benimsemiştir. Maârif Nezâreti, 23 Haziran 1882'de, ıslah edilen sıbyan mekteplerine yetkin öğretmenler yetiştirmek üzere bazı vilayetlerde öğretmen okulları açacağını ilan etmiştir.⁴² 1882'de devlet Sivas vilayet merkezinde, bu vilayete bağlı Amasya sancak merkezinde, Bursa ve Kastamonu vilayet merkezlerinde Dârülmualimînler açılmasını emretmiştir. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra biri Erzurum'da, diğeri Musul'da olmak üzere iki öğretmen okulu açılmasına karar verilmiştir. Bunları 1885-1886'da Kudüs'te bir öğretmen okulu açılması kararı takip etmiştir⁴³.

II. Abdülhamid'in yirmi beşinci cûlus yıldönümüne tesadûf eden 31 Ağustos 1900 tarihinde Edebiyat ve Hikmet (Felsefe) Şubesi, Ulûm-ı Riyâziye ve Tabîiye (Fünûn) Şubesi ve Ulûm-ı Âliye-i Dinîye (İlahiyat) Şubesi'nden oluşan üç fakülteli Dârü'l-Fünûn-ı Şâhâne kurulmuştur. Hukuk ve Tıbbiye mektepleri de resmen bağlanmadan, Dârü'l-Fünûn'un tabîî kolları addedilip beş fakülteli modern Osmanlı üniversitesinin ilk kuruluşu gerçekleşmiştir.

1.3.3. II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)

II. Meşrutiyet döneminin başında Maârif Nazırı Emrullah Efendi⁴⁴, Dârülfünûn'da köklü reformlar yapmak istemiş ve 1912'de bir nizamnâme hazırlamıştır. 1912 tarihli nizamnâme ile Dârülfünûn beş şubeye ayrılmıştır: Ulûm-i Şer'îye, Ulûm-i Hukukiye, Ulûm-i Tıbbiye, Fünûn, Ulûm-i Edebiye. Bunlardan Ulûm-i Edebiye şubesi de

⁴² Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 171.

⁴³ **a.g.e.**, s. 172- 173.

⁴⁴ Emrullah Efendi'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ergün: "Emrullah Efendi, Hayatı- Görüşleri, Çalışmaları", **A.Ü. DTCFD**, XXX/1-2 (1982), s.7-35.

Felsefe, Tarih ve Coğrafya, Ulûm-i İctimaiye, Edebiyat, El sine kısımlarına bölünmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde açılan başlıca yüksekokullar şunlardır: Orman Mekteb-i Âlisi (1909), Dişçi Mektebi (1909), Kadastro Mekteb-i Âlisi (1911).

II. Meşrutiyet döneminde hem nitelikli, hem de çok sayıda öğretmen yetiştirilmesi fikri önem kazanmış, bu yolda bazı girişimlerde bulunulmuştur.

Öğretmen yetiştirme alanında farklı görüşlerin ortaya çıktığı, tartışıldığı hatta bir kısmının uygulanmaya geçirildiği devir, İkinci Meşrutiyet Dönemi olmuştur.⁴⁵ Aynı zamanda bu dönem, yeni problemlerin ortaya çıktığı ve bunların halli konusunda da muhtelif tartışmaların ve görüşlerin revaçta olduğu dönemdir. Bu devirde öğretmen yetiştirme alanında ortaya atılan yeni görüşleri ve başlatılan uygulamaları şu şekilde özetleyebiliriz:

- Darülmualimin'i medresenin etkisinden kurtarmak, öğretimin düzeyini yükseltmek için önemli girişimlerde bulunulmuştur. Okulun öğretim süresi iki yıldan üç yıla çıkarılarak, müfredat programları yeniden düzenlenmiş, programa resim ve elişleri gibi dersler konmuştur.
- Öğrencilerin uygulama yapması için öğretmen okulu içinde bir uygulama okulu açılmıştır.
- İlkokul öğretmenlerinin sayı problemini çözmek için "ehliyetnameli öğretmenlik" uygulaması getirilmiştir.

1913 ve 1915 tarihlerinde çıkarılan Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimat Nizamnâmeleriyle öğretmen okullarının yapısı yeniden düzenlenerek, adı geçen okullara yeni bölümler eklenmiştir.

⁴⁵ Bu dönemde taşrada da öğretmen okulları açılmaya başlanmıştır. Konu hakkında kısa bilgi için bkz. Hüseyin Şimşek: "Osmanlı Döneminde Kısa Süreli Öğretmen Yetiştirme Uygulamaları (Darülameliyat ve Taşrada Öğretmen Yetiştirme)", **YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal Of Education Faculty)**, 2014,Cilt:XI, Sayı:1,77-95 <http://efdergi.yyu.edu.tr>.

- Anaokulu öğretmeni, beden eğitimi öğretmeni, sanat okulları için atölye ve meslek dersleri öğretmeni, vilayet ve sancaklarda açılmış ve açılmakta olan kız ve erkek öğretmen okulları için öğretmen ve ilköğretim müfettişi yetiştirmek için açılması öngörülen bölümlerden bazıları açılmış, ama hiç biri de süreklilik gösterememiştir. Adı geçen bölümlerden Ana Öğretmen Okulu, Nizamnâmenin öngördüğü şekilde Kız Öğretmen Okulu içerisinde 1913-1914 eğitim-öğretim yılında açılmış, dört yıl faaliyette bulunduktan sonra kapatılmıştır. Nizamnâmelerin beden eğitimi, atölye ve meslek dersleri öğretmenleri yetiştirmek için açılmasını hedeflediği bölümlerin açılması sağlanamamıştır.

- İstanbul dışındaki öğretmen okullarına öğretmen ve ilköğretim müfettişi yetiştirmek amacıyla Dârümuallimîn-i Âliye ile bünyesinde açılması öngörülen iki yıl öğretim süreli Kısım-ı İhzarî şubeleri de açılmış, ama ülkenin içinde bulunduğu savaş dolayısıyla, bir müddet sonra kapatılmıştır.

- Meşrutiyet döneminde kızlar için rüşdiyelerin üstünde öğretim yapan okulların açılmış olması, yeni açılan bu okullara kadın öğretmen bulma sorununu da beraberinde getirmiş; ihtiyaç duyulan bu öğretmenleri yetiştirmek amacıyla Kız Öğretmen Okulu'na bağlı olarak İnas Dârülfünûn'u kurulmuştur.

II. Meşrutiyet Devri'nde İstanbul Dârümuallimatı, birçok reform geçirmiştir. İlk olarak, 1910-1911 eğitim-öğretim yılında yatılı hale getirilen okulda, 1913-1914'te Tatbikat Mektebi açılmıştır. 1914-1915'te yayımlanan Dârümuallimat Programı ile yeniden yapılanarak şu kısımlara ayrılmıştır:

- 1) Kısım-i İptidâî
- 2) Dârümuallimat-ı İptidâîye
- 3) Ana Muallime Mektebi
- 4) Ana Mektebi

Bu program, Dârümuallimat'ın rüşdiyelere öğretmen yetiştirme işlevine son vermiştir. Ancak bu teşkilat fazla uzun ömürlü olmamış, 1915 yılında yayınlanan Dârümuallimîn ve Dârümuallimat Nizamnâmesi ile okul teşkilatı tekrar tanzim edilmiştir. Bu yeni yapılanma ile kurum Dârümuallimat-ı Âliye adını almış ve şu kısımdan oluşmuştur:

- 1) İptidâî Kısmı
- 2) İhzari Kısmı
- 3) Ali Kısmı

Ayrıca, İptidâî Kısmı'na ait bir Tatbikat Mektebi ile doğrudan okul müdürlüğüne bağlı bir Ana Muallime Mektebi ve buna ait bir uygulama okulu olan Ana Mektebi de bu teşkilat içinde yer almıştır.⁴⁶

⁴⁶Cemil Öztürk, “Dârümuallimât”, **TDVİA**, C:8, İstanbul 1993, s. 550.

2.OSMANLI TAŞRA EĞİTİM SİSTEMİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRMELER

Osmanlı merkez eğitim sistemi ile taşra eğitim sistemi arasında bazı farklı uygulamalar olabilir. Bu nedenle Osmanlı taşra eğitim sistemine kısaca bir göz atmakta fayda vardır.

2.1. Osmanlı Taşra Teşkilatı

2.1.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Klasik Dönemlerinde Taşra Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminin temelinde tımar sistemi bulunmaktadır. Tımar sistemi, dirlik adı altında vergi alanları esasına göre mali, askerî ve idari işlevleri olan bir yapılanmadır.⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, yönetsel yapılanmanın temel birimi olarak kaza seçilmiş, her kazanın başına da bir subaşı ve bir kadı atanmıştır. Subaşı askerî, mali ve mülki konularda görevler üstlenmişken, kadı mülki, mali ve yargı konularında görevlere sahip olmuştur. Bu durumda ortaya çıkan işbölümü, subaşı ve kadının birbirinden bağımsız, ancak aynı zamanda birbirini denetler konumunda olmalarıyla katı bir merkeziyetçilik anlayışı meydana gelmiştir.

On dördüncü yüzyılın ortalarına kadar sancak, Osmanlı taşra yönetiminin tek örgüt birimi iken, I. Murat ilk olarak Rumeli Beylerbeyini atamış, 1393 yılında Yıldırım Bâyezid, Anadolu Beylerbeyliği makamını oluşturmuştur. 1520 yılında altı olan eyalet sayısı, 1610'da otuz ikiye ulaşmıştır.

Taşrada toprağa dayalı örgütlenme biçimleri; salyanesiz eyaletler, salyaneli eyaletler, mümtaz eyaletler ve yurtluk-ocaklık/hükümet sancaklar olmak üzere sıralanabilir. Örneğin, on yedinci yüzyılda tımar sisteminin uygulandığı, sancaklardan oluşan eyaletlerin (Rumeli, Anadolu gibi) yanı sıra Mısır, Bağdat gibi yarı-özerk eyaletler vardır.

⁴⁷ Selim Çapar, "Osmanlı Taşra Yönetiminin Evrimi", **İdarecinin Sesi**, Mayıs-Haziran 2011, s. 36.

2.1.2. Erken Modern Dönemde Osmanlı Devleti’nde Taşra Yönetiminin Değişimi

İmparatorluğun kuruluş ve klasik dönemlerinde beylerbeyinin sancakbeyinin üzerinde, askerî denetimi vardı. Fakat sivil yönetim açısından paşa sancağında “bey” olmaktan öte bir yetkileri yoktu. Ancak, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle mali güçlükler sebebiyle askerlerini besleme sıkıntısı çekmeye başlamışlardır. Bu nedenle, sancakların iç yönetimlerine müdahalede bulunmuşlar, kanuni olmayan vergiler koyarak bu vergileri kendi adlarına toplamaya başlamışlardır.

Tımar sisteminin bozulması ile birlikte ülkede idari ve askeri düzen de bozulmuştur. Bu durum merkezi otoritenin eyaletlerdeki etkisi azaltmıştır. On yedinci yüzyılda eyaletlerdeki tımarlı sipahilerin yerlerine, valilerin kendi imkânları ile besleyip barındırdıkları “kapı halkı” denilen ücretli askerler gelmişti. Bu gelişmeler sancak yönetimi üzerinde olumsuz etkilere yol açmıştır.⁴⁸

2.1.3. Tanzimat Dönemi (1839-1876) ve Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Taşra Yönetimi

“Tanzimat” teriminin kökü düzen kelimesine dayanır. Nizam verme ve düzenleme anlamına gelmektedir. 1839-1876 yılları arasındaki dönem “Tanzimat Dönemi” olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde devlet yapısının temel taşları olan kurum ve kuruluşların modern işleyiş ilkelerine dayandırılması amaçlanmıştır. Tanzimat hareketinin amacı merkezin çevreyi daha etkili kontrol edebilmesidir.

1840-1852 yılları arasında taşra yönetiminde kalıcı düzenlemeler yapılmıştır. Egemen olan merkezîyetçi yaklaşım, önceliği vergi toplamaya vermiştir. İlk olarak “iltizam yöntemi” kaldırılmış, sancak yönetimi mütesellimlerden alınarak muhassıla verilmiştir. Geniş yetkili muhassılların hem sancağı yönetmesi hem de vergileri toplayıp hazineye göndermeleri bekleniyordu. Ayrıca muhassıla yardımcı olmak için

⁴⁸ Osmanlı devletinin duraklama dönemlerinden itibaren tımar sisteminin bozulması ve bu çerçevede bazı yeni uygulamaların denenmesi ile ilgili süreç hususunda bkz. H. Veli Aydın: “Tımar Sisteminin Kaldırılma Süreci ve Bazı Değerlendirmeler”, A.Ü. OTAM, 2001, Sayı: 12, s.65-104.

yerel temsilcilerin katıldığı Muhassıllık Meclisleri oluşturulmuştur. Ancak uygulamada başarı sağlanamamış ve 1842 yılında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir.⁴⁹

1842 yılındaki düzenleme ile köy ile sancak arasında yeni bir idari birim olan “kaza” oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren, başlangıçta idari-adli, daha sonraları ise sadece adli birim için olmak üzere, “kaza” kavramı kullanılıyordu. Ancak, taşra teşkilatında kaza, idari birim olarak 1842 yılında yerini almıştır. Kazanın yöneticisi kaza müdürü belirlenmişti. Kaza müdürü yörenin önde gelenleri tarafından seçilirdi. Merkezin onayı alındıktan sonra göreve başlardı. Bu düzenleme ile sancak yönetiminde muhassıl yerine yine merkezden atanan kaymakam görevlendirilirken, eyaletler valilerce yönetilecekti. Sancakta kaymakamlık kurumunun yanına, muhassıllık meclislerinin yerine, önceleri küçük meclis, daha sonra sancak meclisi denilen kurul oluşturuldu. Kaymakam başkanlığında mal müdürü, hakim (naip), tahrirat ve mal baş katipleriyle, Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukların seçerek gönderdikleri temsilcilerden oluşan kurulun, idari ve kazai (yargısal) görevleri vardı.

Eyaletlere valilerin emrinde çalışacak defterdarlar atandı. Valinin başkanlığında defterdar, kadı, müftü, Müslüman halkın seçtiği temsilciler, Müslüman olmayanların dini liderleri ve temsilcilerinin katılımıyla oluşan Büyük Meclis adlı (daha sonra eyalet meclisi denildi) kurulun idari, mali, güvenlik, bayındırlık, eğitim yanında kazai görevleri de vardı.

1864 yılında yayınlanan nizamnâme, sınırları ve örgüt yapısıyla yeniden yapılandırılan Tuna Vilayet’inde, Mithat Paşa’nın Dönemi’nde uygulandı. Uygulamada başarı sağlanınca bu tarz bir uygulamaya beş vilayette daha geçildi. 1867 yılında çıkarılan Vilayet-i Umûmiye Nizamnâmesi ile yeni taşra örgütlenmesi bütün imparatorluğu kapsayacak şekilde genişletilmiştir.⁵⁰ Bu düzenleme ile eyalet adı vilayete, sancak adı livaya dönüştürüldü. Kaza, nahiye ve kariye (köyler ya da en az elli hanelik kasaba mahallesi) biçimindeki bölümlerle yapılanma sağlanmıştı.

⁴⁹ Osmanlı devletinin son dönemlerinde eyaletlerde ve vilayetlerde yerel bazı meclisler açılmıştır. Bunlar hakkında bkz. Musa Çadırcı: “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 2, Sayı: 5, Eylül, 1993, s.3-12.

⁵⁰ Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2(1): Çankırı, s.35.

Bu sistemin başlıca özelliği iş bölümüne gidilerek halkın temsilcileri aracılığıyla biraz da olsa yönetime katılmalarının sağlanmasıydı. Eyalet Meclislerinin adı Vilayet İdare Meclislerine dönüştürüldü. Ayrıca yılda kırk gün süre ile toplanan Vilayet Umum Meclisleri oluşturuldu. Vilayet İdare Meclislerinin benzerleri liva ve kazalarda da oluşturulmuştur. Bu yeni yapılanmanın merkeziyetçi eğilimi doğrultusunda Elviye-yi Gayri Mülhaka denilen bazı livalar doğrudan doğruya merkeze bağlanmışlardır.

1871 yılında yeni bir Vilayet Nizamnâmesi yayınlanmıştır. Bu nizamnâmenin temel özelliği, çeşitli memur ve meclislerin yetkilerini daha açıkça belirleyerek 1867 nizamnâmesinin bazı bulanıklıklarını netleştirmektir. Valiye vilayetlerdeki askeri birlikler üzerinde olduğu kadar, vilayet ve alt kademe yönetim birimlerindeki memurlar üzerinde daha geniş yetkiler tanındığı görülmektedir. Ayrıca, vilayet genel meclislerinin yetkilerinde de bir genişleme söz konusudur. 1871’de kariye ile kaza arasında nahiye olarak yeni bir birim kurulmuştur.

Tanzimat sonrası Osmanlı taşra yönetimi, hiyerarşik olarak vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy olmak üzere örgütlenmiştir. Bu hiyerarşik yapılanmada, her üst kademe, astlarının karar ve eylemlerini etkin biçimde denetlemektedir.

1876 Kanun-ı Esasi’nin 108. Maddesi vilayetlerin yönetimini “tevsii mezuniyet ve tefrik-i vezaif” (yetki genişliği ve görevler ayrılığı) ilkelerine bağlamaktaydı. 109. maddesi ise Osmanlı Devleti’nin mülki idari bölümlerini vilayet, liva, kaza biçiminde sıralamış; bu birimlerde seçimle oluşan idare meclislerinin ve yılda bir kez toplanan vilayet umumi meclislerinin varlığına işaret etmişti.

Kanun-ı Esasi’nin getirdiği ilkelere göre II. Meşrutiyet Dönemi’nde hazırlanan vilayet idaresi ile ilgili kanun tasarısı Meclis-i Mebusan’dan geçmediğinden, Kanun-ı Esasi’ye uygun olarak Hükümet kararı ile 1913 yılında “İdare-i Umûmiye-i Vilayet Kanunu Muvakkat” adıyla geçici kanun olarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanun “İdare-i Umûmiye-i Vilayet” ve “İdare-i Hususiye-i Vilayet” yeni vilayet genel yönetimi ve vilayet özel yönetimi başlıkları altında iki bölümden oluşmaktaydı. 1913 yılındaki yasal düzenleme genel yönetim açısından önemli bir değişiklik öngörmemiştir.

2.2. Osmanlı Taşra Teşkilatı İçinde Maârif Sisteminin Durumu

Taşrada devlet okulları açılması projesi, 1839 yılında planlanmış olmasına rağmen, gerçek anlamıyla ancak 1850'lerin başlarında uygulamaya geçirilebildi; vilayet seviyesinde maârif idaresine ilişkin hukuki düzenlemelerse 1869 yılına kadar bekleyecekti.⁵¹

Taşra sathında açılan ilk devlet eğitim kurumu rüşdiyeler olmuştur. 16 Ekim 1848 tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin, Bâb-ı Ali'ye gönderdiği bir layihada taşrada rüşdiyeler açma hedefi açıkça belirtilmişti. Ne var ki, bu hedefin tüm imparatorlukta ve ivedilikle gerçekleştirilmesi kolay olmadığı için, Meclis-i Maârif, taşradaki diğer okullara model olması amacıyla ilk etapta yalnızca Bursa ve Edirne'de rüşdiyeler açılmasını önerdi. Bu sıralarda taşra eğitimi için henüz hukuki bir çerçeve mevcut olmadığından ötürü Meclis-i Maârif, Mekâtib-i Sıbyan ve Rüşdiye Nizamâtı'nı (Mahalle Mektepleri ve Rüşdiyeler Nizamnâmeleri) çevre bölgelerdeki mahalle mektepleri ve rüşdiyeler için yasal çerçeve olarak kabul etti.⁵²

Taşra düzeyinde eğitimin yaygınlaştırılması sürecinde bir sonraki adım Bosna'da gerçekleşecekti. Bosna eyaletinde ilk rüşdiye mektepleri 1850'lerin başlarında açıldı. Edirne, Bursa, Bosna gibi belirli şehir ve bölgelerde açılan sınırlı sayıdaki rüştiyeden sonra, Meclis-i Maârif, 5 Nisan 1853 tarihinde yirmi beş taşra merkezinde yeni rüşdiyeler açılmasını önererek, imparatorluk çapında rüşdiye mekteplerinin yaygınlaştırılması için daha genel bir siyaset izlemeye başladı.⁵³

Söz konusu projenin ne ölçüde kuvveden fiile geçirildiğine baktığımızda girişimin 1856 yılında tamamlanmış olmaktan henüz uzak olduğunu görmekteyiz; planlanan yirmi beş rüştiyeden ancak altısı açılabilmişti. Açılan okulların hangi şehirlerde bulunduğu hakkında bir bilgimiz olmamasına karşın bu sıralarda en azından Ankara, Kandiye (Herakleion, Girit) ve İşkodra'da devlet okulları açılmadığını biliyoruz.⁵⁴

⁵¹ Somel, **a.g.e.**, s.93.

⁵² **a.g.e.**, s.94.

⁵³ **a.g.e.**, s.95, 97.

⁵⁴ **a.g.e.**, s. 98-99.

Osmanlı-Arap şehirlerinde ilk sivil rüşdiye mektebi, Tanzimat reformlarına tepki gösteren Suriyeli Müslümanların çıkardığı olaylar üzerine idarenin aldığı bir dizi önlemlerden birisi olarak Şam şehrinde, 1860-1861 devresinde kurulmuştur. Rüşdiye mektebinin denetimi ve mahalle mekteplerinin ıslahı, Mekâtib-i Şamiyye Müdürlüğü'nün sorumluluğunda olacaktı. Şam'da yerel eğitim için özel olarak kurulduğu anlaşılan bu müdürlük, Osmanlı İmparatorluğu'nda taşra eğitim idaresinin muhtemelen en eski örneklerinden biridir.⁵⁵ Şam'da açılması kararlaştırılmış rüşdiye, Ağustos 1862'de açılmıştır.

1861 ile 1864 yılları arasında Niş sancağında mutasarrıflık ve 1864 ile 1868 arasında yeni Tuna vilayetinde valilik görevi yapan Mithat Paşa'nın eğitim alanındaki girişim ve gayretleri gerek eğitim ideolojisi gerekse mekteplerin finansmanı hususunda getirdiği yaratıcı yenilikler bakımından merkezi idarenin eğitsel siyasetini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu gelişme 1864'te yeni vilayet olan Tuna'da ilk kez uygulamaya geçirilen yeni bir vilayet idare sistemiyle başarılmıştı. Bu sistemin çekirdeğinde, eşraftan iki Müslüman ve iki gayrimüslim, devletçe resmen kabul edilen dini cemaatlerin ruhani temsilcileri ve yerel devlet memurlarından oluşan idare meclisi vardı. Bu idari sistemin uygulamada başarılı olduğu anlaşılnca, Bab-ı Ali 1867'de bu girişimi Vilayet Nizamnâmesi adıyla bütün Osmanlı taşrasını içeren genel bir sisteme dönüştürdü. Bu idari yapı valilere ve diğer merkezden atanan idarecilere mahalli eşrafla işbirliği yaparak gerek mektep inşası ve gerekse diğer bayındırlık hizmetleri için ihtiyaç duyulan fonları ve işgücünü temin etmek için uygun bir kurumsal çerçeve sunmuştur. Midhat Paşa'nın vilayet mekteplerinin finansmanını sağlamadaki başarısı, kısa süre sonra 1869 Nizamnâmesinde yankısını bulacaktı.⁵⁶

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Maârif Nezâreti'ni merkez ve taşrada düzenleyen en önemli adımlardandır. Nizamnâme Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu nizamnâmeyle başkentte mevcut olan ve taşrada kurulması planlanan okullar tek bir kapsayıcı kanun dairesinde bütünleştirilmiştir. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, eşrafın aza olarak katılacağı ve yerel destek

⁵⁵ a.g.e., s. 100,101.

⁵⁶ a.g.e., s. 112, 113.

sağlayacağı vilayet maârif meclislerinin teşkil edilmesini öngörmüştür. İcra, teftiş ve finansman işlevlerini yerine getirecek maârif meclislerinin kuruluşu, taşra eğitiminde istikrarlı bir gelişmenin kurumsal temellerini oluşturdu. Nizamnâmeye göre taşradaki eğitimin daha istikrarlı hale gelmesi vilayetlerde maârif meclisleri kurulmasıyla sağlanabilirdi. İhdas edilecek bir maârif vergisi sistemin mali dayanağını oluşturacaktı. Nizamnâmeye göre vilayetlerde devlet okulları yaygınlaştırılacak, bütün köy ve kasaba mahallelerinde okullar açılacaktı. İkinci olarak, vilayetler için öngörülen idari birimler, bunların teşkilatları, personeli ve çalışma yöntemleri, başkent haricinde eğitimin gelişmesi için tasarlanmıştı. Taşra mekteplerinin ve yerel maârif idarelerinin finansmanı ile ilgili konular nizamnâmede tespit edilmişti. Dahası, imparatorluktaki bütün devlet okullarının, özel okullar, gayrimüslim cemaatlerin okulları ve yabancı okulların tek bir yasa çerçevesine dahil edildiğini görmekteyiz. Son olarak, Maârif Nezâreti'nin sorumlulukları yalnızca eğitsel konularla sınırlı kalmayacak, müzeler ve kütüphaneler gibi kültür kurumları, ayrıca bilimsel yayınlar gibi akademik nitelikli sorumluluklar da nezâretin görev alanına girecekti. Bu nizamnâme, bazı değişikliklerle birlikte 1913'e dek yürürlükte kaldı. Okulların denetlenmesi, öğretmenlerin istihdamı gibi bazı konular, vilayet maârif müdürlerinin, sancak ve kazalardaki maârif idarelerinin sorumlulukları gibi konular 1896 Talimatnamesi'nde ele alınmıştır. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin gerek genel eğitime yönelik olarak ve gerekse Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin yapısını belirleyen kapsamlı bir hukuki çerçeve oluşturduğu söylenebilir.⁵⁷

Bu nizamnâme, çağın şartlarını dikkate alarak eğitim öğretime dair kararlar almak ve okullarda okutulacak eserleri hazırlamak görevini Meclis-i Kebir-i Maârif'e vermiştir. Merkez teşkilatının en önemlileri arasında yer alan bu meclisin vilayetlerde şubeleri olmak üzere Vilayet Maârif Meclisleri kurulmuştur.⁵⁸

Maârif teşkilâtı açısından Nizamnâmenin getirdiği yenilikler merkezî teşkilâttan daha çok taşra teşkilâtında olmuştur. 1869 tarihine kadar vilâyetlerin eğitim durumuyla yeteri kadar ilgilenilememiştir. Nizamnâmede ise vilâyetlere ayrı bir özen

⁵⁷ a.g.e., s. 116,118,121,123.

⁵⁸ G. Kırpık vd., **Türk Eğitim Tarihi**, Otorite Yayınları, Ankara 2012, s. 197.

gösterilmiştir ki bu yapılan yeniliklerden anlaşılmaktadır. İlk defa taşra maârifinde görülen bu yenilikler:

- 1) Maârif müdürlerinin tayini,
- 2) Maârif meclislerinin teşkili,
- 3) Maârif muhakkiklerinin tayini,
- 4) Maârif müfettişlerinin tayinidir.

Son iki memuriyetin ihdası ile ilk defa olarak, resmî görevliler aracılığıyla okullardaki öğretim işlerinin teftiş ve denetimi karara bağlanmaktadır. Böylece Maârif Nezâreti eğitim ve öğretimle sadece nicelik değil, ayrıca ve daha önemlisi nitelik yönüyle de ilgilenmeye başlamıştır.⁵⁹ Uygulamada ise çok fazla başarılı olunamamıştır. Sadece Tuna ve Bağdat'ta 1872 yılında birer Meclis-i Maârif meydana getirilebilmiştir. Maârif müdürleri ve müfettişleri tayin edilemediğinden vilâyetlerde maârif müdürlükleri açılamamıştır. Vilâyet teşkilâtının geliştiğini ve yayıldığını görmek için 1882 yılını beklemek gerekecektir. Bu arada nizâmname olmaya, ama 1873 yılında "Muallim-i evvel"i olan Rüşdiye okullarının bulundukları sancak ve kaza merkezlerinde "Maârif Komisyonu" adıyla birer sınav heyeti teşkil edilmesi karara bağlanmıştır.⁶⁰

II. Abdülhamid Dönemi'nde, eğitimde yapılan en büyük hizmetlerin başında hiç şüphesiz vilâyetlere kadar maârif teşkilâtının ve vasıtalarının yayılması gelir. Tanzimat Dönemi'nde bir türlü İstanbul dışına götürülemeyen eğitim hizmetleri, ancak 1878'den itibaren İmparatorluğun her yerine devlet eliyle götürülmeye başlanmıştır. Bu durum yetersiz kabul edilebilir, fakat imparatorluğun modernleşme yolunda attığı olumlu adımlardan biridir. Vilâyetler hakkındaki ıslâhat raporlarında eğitime geniş yer verilmesi, valiliklere gönderilen emirlerde eğitimle ilgili hususların çokluğu, bu dönemde taşra eğitim ve öğretimiyle ne kadar yakından ilgilendiğini göstermesi açısından önemlidir.⁶¹

⁵⁹ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.24

⁶⁰ a.g.e., s.27

⁶¹ a.g.e., s.38.

Vilâyet Maârif Müdürlükleri

Rüşdiyeler, İstanbul'dan sonra vilâyetlere yayılmaya başlamıştı. Fakat vilâyetlerde maârif idareleri kurulmamıştı. Bunun sonucunda hem vilâyet rüşdiyelerinde kontrol sağlanamamış hem de Maârif Nezâreti kendi emirlerini ve politikalarını uygulatacak organlardan yoksun kalmıştır. Devlet bu eksikliği gidermek amacıyla geçici bir takım tedbirler almış, fakat taşraya modern eğitim ve öğretimi ulaştırmada etkin olunamamıştır. 1869 Nizamnâmesi bu belirtilen eksiklikleri gidermek amacıyla, vilâyet maârif idarî teşkilâtı hakkında bazı hükümler getirmiştir. Nizamnamede her ne kadar doğrudan doğruya her vilâyet merkezinde maârif müdürlükleri kurulacaktır diye açık bir ifade yoksa da; 143. maddesinde *“Riyaseti maârif müdürü unvanıyla bir zatın uhdesinde bulunmak üzere merkez-i vilâyette bir Meclis-i Maârif teşkil olunacaktır”* ibaresiyle dolaylı olarak ifade edilmiştir. Ayrıca 147. maddede de maârif müdürünün görevleri belirtilmiştir: *“Müdür ve muavinler mesalih-i cariye'nin tevsiyesine ve ıslâhat-ı mukarrerelerin icraat-ı fiiliyesine ve nizâmname ahkâmının ve Maârif Nezâreti celilesinden alınacak talimatın tamam-i icraasına nezâret ve dikkat etmeğe memur oldukları gibi merkez-i vilâyette bulunan mektep ve kütüphâneleri ve alelhusus, idadiye ve Mekâtib-i Sultânîye ve Aliyeyi teftişe ve vilâyet maârifi tahsisatının karar ve nizamı dairesinde sarf ve isti'mâline ve telef ve serejten (israf) vikayesine (korunmasına) dikkat edecek ve bu babta birinci derecede onlar mesul olacaklardır”*.

Maârif-i Umumiye Nizamnâmesiyle, vilâyet maârif müdürlüklerini kurma işi, kanun emri olarak hükümetin görevleri arasına girmiştir. 21 Ocak 1871'de yayımlanan “İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesinin” 25 ve 26. maddelerinde de maârif müdürlerinin görev ve yetkileri açıklanmış ve böylece maârif müdürlükleri vilâyet kuruluşu içindeki yerini almıştır. Yapılan bu çalışmalara rağmen vilâyet maârif müdürlükleri kurulamamıştır. Vilâyetlerde yapılması gereken eğitim reformlarının da bu nedenle gerçekleşmediğini söyleyebiliriz. 1879 Maârif merkezi teşkilâtında yapılan önemli değişikliklerden sonra, vilâyet maârif idarelerinin teşkil edilmesi konusu gündeme alınmış ve kısa zaman sonra uygulamaya geçilmiştir. 1891 yılına kadar birçok vilâyet maârif müdürlüğüne kavuşmuştur.

1892'de Osmanlı toprakları dâhilinde *Maârif Müdürü* olan vilâyetler şunlardır:⁶²

- 1) Basra
- 2) Aydın
- 3) Van
- 4) Bağdat
- 5) Adana
- 6) Trabzon
- 7) Halep
- 8) Kastamonu
- 9) Rodos
- 10) Suriye
- 11) Sivas
- 12) Edirne
- 13) Beyrut
- 14) Diyarbakır
- 15) Selanik
- 16) Bursa
- 17) Bitlis
- 18) Kosova
- 19) Konya
- 20) Erzurum
- 21) Yanya
- 22) Ankara
- 23) Mamuratülaziz
- 24) İşkodra
- 25) Manastır

1898 yılına gelindiğinde Hicaz hariç, bütün vilâyetler maârif idaresine kavuştuğunu görüyoruz. Yine Zor sancağı dışında diğer müstakil sancaklarda da birer maârif idaresi meydana getirilmiştir. Lakin bazı vilâyet ve müstakil sancak maârif idarelerine müdür tayin edilememiştir. Böyle durumlarda Bağdat, İzmit ve

⁶² Kodaman: a.g.e., s. 40.

Çanakkale'de olduğu gibi müdürlük görevi ya idadi müdürleri ya da maârif muhasebecileri veya diğer memurlara verilmiştir.

Vilâyet maârif idarelerinin kadroları genel olarak:

- 1) Maârif müdürü,
- 2) Maârif kâtibi,
- 3) Muhasebeci,
- 4) Sandık emini olmak üzere dört kişiden oluşmaktaydı.

Maârif müdürlerinin görevlerini gösteren bir nizâmnâme hazırlanarak vilâyetlere gönderilmiştir. Talimatnameye göre, müdürlerin görevi “*idari, mali ve teftiş*” hizmetleri olmak üzere üç ana başlıkta toplanmaktadır. Bu durumda müdürler geniş yetkilere sahip olmuş ama aynı zamanda oldukça ağır görevler de yüklenmişlerdir. Müdürler sadece gelen emirleri sancak ve kazalara ulaştıran bir memur değildiler. Aynı zamanda maarif reformunda da önemli roller üstlenmekteydiler. Vilâyetlerde birer maârif meclisi oluşturulması fikri II. Abdülhamid Dönemi’nde maârif müdürlükleri ile birlikte ele alınmış ve 1869 Nizâmnâmesi doğrultusunda tatbik alanına konmuştur. Vilâyet maârif müdürlükleriyle maârif meclisleri iç içedir. Zira 1869 Nizâmnâmesine göre maârif idaresi kadrosunda bulunan ve hükümetçe tayin edilen müdür, muhasip, sandık emini, kâtip ve müfettişler maârif meclisinin daimî ve tabii üyesi durumundadırlar. Görev yönünden de benzer sorumlulukları yüklenmişlerdir. Aralarındaki fark şu idi: Maârif idareleri Türk ve Müslümanlardan, maârif meclisleri ise müslim ve gayr-i Müslimlerden oluşuyordu. Ayrıca maârif meclisleri, 1856 Islâhat Fermanı’nın eğitim ve öğretim alanında öngördüğü hükümlerin bir sonucu olarak varlığını sürdürmekeydi.

Maârif müdürlüklerinin yanında karar organı durumunda bulunan maârif meclisleri 1869 Nizâmnâmesine göre bir başkan, biri müslim diğeri gayr-i müslim iki muavin, aynı şekilde ikisi gayr-i müslim olmak üzere dört muhakkik ve dörtten on kişiye kadar müslim ve gayr-i müslim üye ile bir kâtip, bir muhasip ve bir sandık eminden oluşuyordu.

Başlangıçta Sivas, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Erzurum, Van ve Edirne vilâyetlerinde birer maârif meclisi oluşturulmuştur. Daha sonra Suriye, Aydın, Selanik ve Yanya vilâyetlerinde maârif meclisleri kurulması için 6 Nisan 1882 (16 Cemazıyelevvel 1299) tarihli bir tezkere, Bâb-ı Âliye sunulmuştur. Bu tarihten sonra taşra maârif meclislerinin kurulması ve çalışmaya başlaması birbirini takip ederek ülkeye yayılmıştır. II. Abdülhamid Dönemi'nde sancak ve kaza merkezlerinde de maârif meclisleri ihdas edilerek, 1869 Nizâmnâmesinin bu alandaki eksikliği giderilmiştir. 1892 (1310) yılında alınan bir kararla vilâyet merkezindeki maârif meclisi üyelerinin sayısı altı; sancak ve kazalardakilerin ise üç olarak tespit edilmiştir. Bu üyeliklere, Müslim ve gayr-ı Müslim olmak üzere bölgenin ileri gelen kişileri arasından tayinler yapılmıştır. Vilâyet maârif meclisi başkanlıklarına genellikle maârif müdürleri getirilmişse de özel durumlarda valiler de bu görevi yürütmüşlerdir. Sancaklarda mutasarrıflar, kazalarda ise kaymakamlar, maârif komisyonlarının başkanıydılar. İdadî ve rüşdiye müdürleri ya da öğretmenlerinden birisi bu meclislerin tabîi üyesi sayılmaktaydı.

Maârif meclislerinin görevleri şu maddelerle özetlenebilir:

- 1) Sorumlu bulundukları bölgenin her türlü eğitim işleriyle meşgul olmak,
- 2) Sıbyan- İptidâi okullarının düzeltilmesine, çoğaltılmasına dikkat etmek,
- 3) Öğretmenlerin tayin ve teftişiyle ilgilenmek,
- 4) Eğitim gelirlerini arttırmanın yollarını aramak,
- 5) Sancak ve kaza maârif komisyonlarının altı ayda bir maârif gelir ve giderlerini gösteren raporunu maârif müdürlerine göndermek,
- 6) Sınavları yapmak, diplomaları vermek.

Kaza ve sancaklara, vilâyet maârif meclislerinin şubelerini açabilmek için orada Dârülmuallimîn mezunu ve usûl-ü cedîdeyi bilen bir öğretmenin bulunması gerekmektedir. *Konya ve Aydın* vilâyetlerindeki birçok sancak ve kazada, *İzmir Dârülmuallimîn* mezunlarının bu bölgelere tayininden sonra, maârif meclisleri kurulabilmiştir. 1909 yılına gelindiğinde vilâyet ve sancak merkezlerinin genel olarak hepsinde, kazaların da çoğunda birer maârif meclisi bulunuyordu.

Vilayetlerde ve müstakil sancaklarda maârif müdürlerinin tesirli hale gelmesi İkinci Meşrutiyet'in ilanını müteakip başlamıştır. Hükümet, maârif merkez teşkilatında yaptığı düzenlemeler doğrultusunda, maârif müdürlerine de geniş imkânlar sağlamaya çalışmıştır. Önce vilayet maârif müfettişlerinin yetkileri sınırlandırılarak, maârif müdürleri taşra teşkilatında nezâretin tek temsilcisi durumuna getirilmiştir. Sonra maârif müdürlerine münferit emirlerle ve nizamnâmelerle verilen vazifeler tek metin halinde toplanarak vilayet ve müstakil sancaklara gönderilmiştir. Daha önce başlatılan her vilayete ve müstakil sancağa maârif müdürü tayin edilmesi hususundaki çalışmalar hızlandırılmış ve atamalar çoğunlukla tamamlanmıştır.

1913 yılında Tedrisat-ı İptidâîyye Kanun-ı Muvakkati'ne uygun olarak maârif müdürlerinin vazife ve salahiyetlerini belirten yeni bir talimatname yayınlanmıştır. Bu talimatname ile maârif müdürlerine İptidâîyye, Rüşdiye, İdadi ve İptidâîyye dârümuallim mekteplerini idare etmek, taliye ve aliye mekteplerini nezâretinde bulundurmak.⁶³

⁶³ Halil Aytekin, **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1991, s. 32.

3.MUSA KÂZIM VE REHBER-İ TEDRİS VE TERBİYE ADLI ESERİNİN OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ İÇİNDEKİ YERİ

3.1. Musa Kâzım ve Eserleri

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda çalışma yapan eğitimciler Selim Sabit Efendi, Süleyman Paşazade Sami Bey, Ayşe Sıdika Hanım, Halide Edib Adıvar, Abdullah Vehbi, Melekzâde Fuad'dır. Bu eğitimcilerden biri de Musa Kâzım'dır.

Selim Sabit Efendi (1829-1910) Osmanlı eğitiminin çağdaşlaşmasında yazmış olduğu eserler ve öne sürdüğü fikirleriyle mühim bir yer tutmuştur. O'nun 1870 tarihinde hazırladığı “*Rehnümâ-i Muallimîn*”⁶⁴ adlı eseri eğitim ve öğretimle ilgili görüşlerini ifade etme fırsatını bulduğu bir çalışmasıdır. Selim Sabit Efendi ilkökul öğretmen adaylarının bazı özelliklere sahip olmalarının gerekliliğine değinmiştir. O'na göre ilkökul öğretmen adayları Türkçeyi güzel konuşmalı, ahlaklı olmalı, adaletli, sabırlı, merhametli ve şefkatli olmalı, kimseye kin ve garaz beslememeli, hatır, gönül, iltimas kabul etmemelidir. Selim Sabit Efendi yine bu çalışmasında ilkökul öğretmen adaylarının öğrenciler tarafından en çok beğenilen özelliklerinin başında sabır, metanet, taraf tutmamak, esprili olmak, öğrenciye moral ve cesaret vermek, öğrenci problemlerini çözücü bir yaklaşım sergilemek gibi hasletlerin bulunması gerektiği üzerinde durmuştur. Yine O'na göre ilkökul öğretmenleri birkaç dil bilmeli, tarih, coğrafya, matematikten anlamalı, iyi bir hitap gücüne sahip olmalıdır. Çünkü öğretmenin her konuda yeterli olması öğrencilerin yetişme ve gelişmesinde çok etkilidir. Ayrıca öğretmenin şahsiyeti çocukların düşünce yapısında ve şahsiyetlerinin şekillenmesinde de büyük bir etkidir.⁶⁵

Selim Sabit Efendi'ye göre, Usûl-i İnfiradiye yani *bireysel yöntem* dairesince; öğretmen öğrencileri ferdî olarak, birer birer huzuruna çağırarak ayrı ayrı ders vermelidir. Ona göre bu yöntem sayısı az öğrencinin öğretimi hususunda faydalı ve

⁶⁴ Bu eser ve Osmanlı son dönem eğitim öğretim hayatındaki yeri hakkında bkz. Ramazan Buyrukçu: “Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-i Muallimîn'ine Pedagogik Bir Yaklaşım”, **Dini Araştırmalar**, Ocak-Nisan 2002, C. 4, S.12, s.7-30.

⁶⁵ Mustafa Şanal, Mustafa Güçlü, “Yenileşme Dönemi Eğitimcilerinin Öğretmenlik Mesleğine Bakışları”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S: 18. Yıl 2005/1, s. 139-140.

geçerlidir. Ancak öğrencinin çok olması halinde uygulanması mümkün değildir. Çünkü öğretmen bir öğrenci için on beş dakikadan daha az bir zaman ayıramayabilir. Öğrencisi çok olan okul ve sınıflarda bu yöntemle öğretim mümkün değildir. Ayrıca, öğretmen bir öğrenciye ders verirken diğerlerini kontrol edemez, okul ve sınıflarda gerekli disiplin sağlanamaz.⁶⁶

Musa Kâzım ile muasır olan Osmanlı son dönemi eğitimcilerinden Ayşe Sıdika Hanım (1872-1903)⁶⁷ batılı tarzda eğitim öğretim yapılabilmesini kolaylaştırmak amacıyla hazırlamış olduğu ve Dârülmualimât'ta meslek dersi kitabı olarak okuttuğu "*Usûl-i Tâlim ve Terbiye Dersleri*" adlı eserinde öğretmenlerde bulunması gereken özellikler hakkında bilgi vermiştir. O'na göre öğretmenler çocukların kabiliyetlerini mutlaka keşfetmeliler ve bu kabiliyetleri doğrultusunda öğrencileri yönlendirmelidirler. Ayşe Sıdika Hanım, "Öğretimde her şey çocuk için" prensibine bağlı kalmayı tercih etmiştir. Bu kadın eğitimci öğretmenlerin irade sahibi olmaları gerektiğini söylemiş ve öğrencilerin yapmış oldukları hataları, yanlışları öğretmenlerin sağlıklı bir şekilde düzeltmeye gayret göstermeleri, bu hataları öğrencileri incitmeden ifade etmeyi başarabilmelerini tavsiye etmiştir.⁶⁸

Dönemin bir diğer uzmanı olan Süleyman Paşazâde Sami Bey⁶⁹ bir öğretmenin eğitim-öğretim faaliyetlerinde başarı kazanabilmesi için; öğretmenin derste anlatacağı konulara önceden hazırlık yapması, çocukların ilgisini çekebilecek bir şekilde dersi canlı bir biçimde işlemesi, mesleki bilgisinin yüksek ve sağlam olması şartlarını ileri sürmüştür. Sami Bey öğretmenlerin derse çok yönlü olarak hazırlanmasını tavsiye etmiştir. Bu hazırlık ders materyalleri, psikolojik sağlık kazanma, öğrencilerin davranışlarını önceden inceleyerek onlarda görülen davranış bozukluklarının düzeltilmesine yönelik hazırlık yapma, alan bilgisini güçlendirme vb. konulardan oluşmaktadır⁷⁰.

⁶⁶ Buyrukçu: "Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-i Muallimîn'ine Pedagojik Bir Yaklaşım", s.12.

⁶⁷ Bu Osmanlı eğitimcisi hakkında bkz. Mustafa Şanal, Mustafa Güçlü: "Türk Eğitim Tarihinin Tozlu Sayfalarına Sıkışıp Kalan Aydın Bir Kadın Eğitimci: Ayşe Sıdika Hanım (1872-1903), Öğretmen ve Öğretmenlik Mesleğine Bakışı", **OPUS: Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, 6 (10), Haziran 2016, s.233-250.

⁶⁸ Şanal, Güçlü, "Yenileşme Dönemi Eğitimcileri...", s.143-145.

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Durukoğlu, **Süleyman Nesip (Süleyman Paşazade Bey) Hayatı, Edebi Kişiliği, Şiirleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

⁷⁰ Şanal, Güçlü, "Yenileşme Dönemi Eğitimcileri...", s. 145-148.

Musa Kâzım ile muasır olan o devir yazarlarından Halide Edip⁷¹, bir öğretmenin eğitim-öğretim yaparken nelere dikkat etmesi gerektiğine dair görüşler sıralamıştır. O'na göre bir öğretmen amaç ve hedefini iyi belirlemeli, öğrenci devamlılığını sağlamalı, kendisi ve öğrencileri için iyi bir program tertip etmeli, gerekli ders ortamı ve çevreyi sağlamalıdır. Eğitim-öğretim faaliyetlerinden birinci derecede öğretmenler sorumlu olduğu için çocukların her türlü gelişiminde yine birinci derecede öğretmen sorumludur. Öğretmenler kendilerini örnek bir model olarak öğrencilerine sunmalı, öğrencilerin öğrenmesine rehberlik ve yardım etme amacıyla öğrenme hedeflerini iyi açıklayabilmelidir. Halide Edip, öğretmenlerin uzmanlık alan bilgisine sahip olmasının, öğrencilerini iyi tanımlarının eğitime büyük katkı sağlayacağını savunmuştur. O'na göre ahlaklı ve bilgili bir öğretmen demek aynı oran ve kapasitede öğrenci yetişmesi demektir. Halide Edip'e göre öğretmenlerin psikoloji bilmesi de şarttır. Çünkü psikoloji bilimi, insan beyninin çalışma esasları, öğrenmenin beyinde nasıl gerçekleştiği vb. gibi bir öğretmenin bilmesi gereken hususlarla ilgilenir ve ortaya koyduğu verileri paylaşarak öğretmenlere yardımcı olur.⁷²

Yukarıda isimlerinden ve eğitimle ilgili görüşlerinden bahsettiğimiz bu eğitimcilere ilave olarak onlarla çağdaş olan Musa Kâzım Efendi'nin de eğitimle, öğretmenlik mesleğiyle ve çocuk terbiyesi ile ilgili orijinal görüşleri bulunmaktadır. Bu nedenle Musa Kâzım'ın günümüz eğitim uzmanları tarafından ve ilim camiasınca daha yakından tanınması ve konu ile ilgili görüşlerinin yeniden bir gözden geçirilmesi faydalı olacaktır.

3.1.1. Musa Kâzım Kimdir?

Yirminci asrın önde gelen Türk-İslam âlim ve mütefekkirlerinden olan Musa Kâzım Efendi Osmanlı Devleti'nin 121. şeyhülislamıdır.⁷³ Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'den sonra 1910-11 yılları arasında şeyhülislamlık yapmıştır. O'nun ilk şeyhülislamlığı sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde Temmuz 1910 tarihinde

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Kelime Erdal, **Halide Edib Adıvar ve Eğitim**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 2008.

⁷² Şanal, Güçlü, "Yenileşme Dönemi Eğitimcileri..." s. 148-152.

⁷³ Hüseyin Güllüce, "Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kâzım ve Kur'an'ın İ'cazı Hakkındaki Görüşleri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi**, S. 19, Erzurum 2002, s. 219.

başlamıştır. Kendisinden sonra Abdurrahman Nesip Efendi (1911-12), Mehmet Cemaleddin Efendi (1912-13), Mehmet Esat Efendi (1913-14), Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (1914-16) şeyhülislamlık görevlerinde bulunmuşlar; bundan sonra ise Musa Kâzım Efendi ikinci bir defa daha şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. O'nun 1916-18 yılları arasında bu vazifeyi ifa ettiği görülmektedir.⁷⁴ 1858 yılında Erzurum'un Tortum ilçesine bağlı Pehlivanlı köyünde doğmuştur. Bu köyün yerlilerinden olan Çelikoğulları sülalesinden İbrahim Efendi'nin üç oğlundan en büyüğüdür. İlk eğitimini memleketinde tamamlamıştır. Babası, Musa Kâzım'ı yörenin âlimlerinden Şeyh Mehmet Efendi'yle tanıştırmıştır. Bu zatın da yönlendirmesiyle on altı yaşında köyünden ayrılarak Erzurum'a gelmiştir. Ancak burada barınma sıkıntısı çektiği için Konya'daki akrabası müderris Ahmet Efendi'nin yanına gitmiştir. (1874) Buradaki tahsiline üç yıl devam etmiştir. Bundan sonra müderris Ahmet Efendi'nin tavsiyesi üzerine Balıkesir'e gitmiştir. Burada akrabalarının yanında kalmış ve şehrin önde gelen hocalarından dersler almıştır. Bilahare İstanbul'a giderek Kazasker Eşref Efendi ve Hoca Şakir Efendi'nin derslerine devam etmiştir. 1887 yılında Galatasaray Sultanisi'nin Fransızca öğretim yapan bölümünden mezun olmuştur. O yıllarda Fatih Camiinde de dersler vermiştir. Türkçe bir tefsir hazırlamak istemiş ancak bazı engellerden dolayı bu çalışması yarım kalmıştır. Musa Kâzım, İstanbul Hukuk Mektebi'nde mecelle müderrisliği Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde akaid hocalığı, dârülfünûn ve dârülmuallimîn hocalığı yapmıştır. Bu yıllarda Şeyh Bedrettin Simavi'nin *Varidat* isimli ünü eserini de Arapçadan Türkçeye çevirmiştir. 1907'de "*Meşihat Dairesi Yazarları Tetkik Kurulu*" başkâtipliğine ve bu kurulun üyeliğine atanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Partisi'ne girerek Ayan Meclisi üyeliğine seçilmiştir. Musa Kâzım Kâzım'ın, İstanbul dışında da görevlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela Kastamonu İdadisi'nde öğretmenlik görevinde bulunmuştur. 1899'da Ankara İdadisi'nin ikinci müdürü ve Fransızca öğretmeni olarak görev almıştır. Ankara İdadisi'nin müdürlüğünü yaparken Ankara Dârülmuallimîni'nde meslek dersleri öğretmenliği görevinde de bulunmuştur. Meslek dersleri öğretmeni olarak vermiş olduğu dersleri 1894 yılında ilk cildini, 1897 yılında da ikinci cildini

⁷⁴ Osmanlı şeyhülislamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz Abdülkadir Altunsu: **Osmanlı Şeyhülislamı**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972.

yayımladığı “*Rehber-i Tedris ve Terbiye*” adlı eserinde bir araya getirmiştir.⁷⁵ Bu eserde Musa Kâzım Efendi kendi tecrübe ve tespitlerinden yola çıkarak “*Kavâid-i Tedrisiyye*” (*Öğretim Yöntemleri*) başlığıyla öğretmenler için on iki tane modern eğitim yöntemi belirlemiştir.⁷⁶ Musa Kâzım, daha sonra Adana Maârif Müdürlüğü’ne atanmış ve Kozan Mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur. 1911 yılında “*Hükema-i Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi*” adlı 160 sayfalık bir eser kaleme almıştır. Musa Kâzım, aynı zamanda çeşitli meclis üyeliklerinde de bulunmuştur. Hakkı Paşa’nın Avrupa seyahatlerinde sadrazam vekilliği yapmıştır. 29 Eylül 1912’de hükümetle birlikte şeyhülislamlık makamından ayrılmak zorunda kalmıştır. Ancak sadrazam Sait Paşa’nın hükümeti esnasında 30 Eylül 1911’de yine kabineye şeyhülislam olarak girmeyi başarmıştır. Üç ay sonra hükümetin istifa etmesi üzerine bu görevi de sona ermiştir. Musa Kâzım Trablusgarp, I. ve II. Balkan Savaşları ve nihayet I. Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla Osmanlı ülkesinde meydana gelen büyük kaos esnasında da çalışmalarını sürdürmüştür. Mayıs 1916 tarihinde sadrazam Sait Halim Paşa’nın kabinesinde üçüncü kez şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Bu görevi Şubat 1917’ye kadar devam etmiştir. Aynı tarihte Talat Paşa’nın kurduğu kabinede de şeyhülislamlık görevi ona verilmiştir. Ayrıca bu dönemde Musa Kâzım Efendi, Evkaf Nezâret Vekilliği’ni de yürütmüştür. Talat Paşa’nın Brest Litowsk Antlaşması için ülke dışına çıkması üzerine bir süreliğine Bakanlar Kurulu’na başkanlık etmiştir. Ekim 1918’de İttihat ve Terakki Partisi’nin hükümetten çekilmesi üzerine şeyhülislamlık vazifesini bırakmak zorunda kalmıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası İttihat ve Terakki önderleri ile birlikte tutuklanan Musa Kâzım, Sait Halim Paşa ve arkadaşları ile birlikte Bekir Ağa bölüğünde hapsedilmiştir. Buradayken hastalanması üzerine Edirne’ye gönderilmiş, bu esnada 15 yıl kürek cezasına mahkûm edilmiştir. Bu cezası geçici olarak sürgün cezasına çevrilmiştir. 10 Ocak 1920 tarihinde Edirne’de vefat etmiş olan Musa Kâzım Efendi, Edirne’de Muradiye Camii bahçesine defnedilmiştir.⁷⁷

⁷⁵ Mustafa Şanal, “Musa Kâzım Bey’in (1858-1919) Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Görüşleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S:26, Eylül-Ekim 2011, s. 3.

⁷⁶ Hatip Yıldız, “Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi’ye Göre Modern Öğretim Yöntemleri”, *ISHE 2014 Tam Metinler*, s.132.

⁷⁷ Abdurrezzak Türk, “Erzurum’un Kandilleri-Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi”, *Erzurum Gazetesi*, 3 Mayıs 2012 Perşembe; Musa Kâzım Efendi’nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ferhat Koca: *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi’nin Hayatı ve Fetvaları*, Ragbet Yayınları, İstanbul 2002; Ferhat Koca “Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi’nin (1858-1920) Fıkıh Usûlüne Dair Bir Risalesi: Hakikat ve Mecaz”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat*

Musa Kâzım hayatı boyunca çeşitli eğitim ve öğretim ve idari görevleri yanında ilmi çalışmalardan da geri kalmamıştır. Nitekim O telif ve tercüme olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan bir kısmı basılmış ise de bazıları el yazması olarak kalmıştır. Musa Kâzım Efendi'nin kaleme almış olduğu makaleleri Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad dergilerinde yayımlanmıştır.

3.1.2. Musa Kâzım'ın Çalışmaları

Te'lif Eserleri:

1. Rehber-i Tedris ve Terbiye, Birinci Kısım Kasbar Matbaası, İstanbul, 1310.
2. Rehber-i Tedris ve Terbiye, İkinci Kısım Kasbar Matbaası, İstanbul, 1313.
3. İslam'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet (İstanbul, 1908).
4. Devr-i İstibdad Ahvali ve Müsebbibleri (İstanbul, 1912)
5. Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an (İstanbul, 1335).
6. İslam'da Cihad (İstanbul, 1916).
7. Sure-i İhlâs ve Alak (İstanbul, 1918).
8. Külliyyat-ı Şeyhülislam Musa Kâzım (İstanbul, 1920).
9. el-Fetava el-Kâzımiyye fi Islahi'l-fetva et-Türkiye.
10. Sırat-ı Müstakim ve İslam gibi dergilerde yayınlanan makaleleri.

Tercümeleri:

- 1- Zevra ve Havra Tercümesi: Celaleddin ed Devvani'nin (ö. 918-1512) mebde ve maad konusundaki görüşlerini içeren “Zevra ve Havra” adlı eserinin tercümesidir (İstanbul 1335).
- 2- Tercüme-i Varidat: Şeyh Bedrettin Semavi'nin yazdığı tasavvuf ve vahdet-i vücud anlayışı çerçevesinde yazmış olduğu eserinin tercümesidir (İstanbul 1907).
- 3- Tahkik-i Vahdeti-i Vücuda Dair Bir Risalenin Tercümesi: Karamani Muhammed Cemaleddin Nuri'nin vahdet-i vücud ile ilgili Arapça eserinin tercümesidir (İstanbul 1907).
- 4- İmam Gazali'nin Tehafütü'l-Felasife Tercümesi (basılmamıştır)

5- İbn Rüşd'ün Ecvibe Risalesi Tercemesi (basılmamıştır).

3.2. Musa Kâzım'ın Rehber-i Tedris ve Terbiye Adlı Eserine Göre Son Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı

Yukarıda da ismi geçtiği üzere Musa Kâzım'ın eğitim-öğretim çalışmaları ile ilgili iki ayrı tarihte yayımlanmış olan ve birbirini tamamlayan iki eseri bulunmaktadır. Daha doğrusu O, “*Rehber-i Tedris ve Terbiye*” adını taşıyan çalışmasının birinci bölümünü 1894 yılında yayımlamış ikinci kısmını ise 1897 de okuyucusu ile buluşturmuştur.

Musa Kâzım bu eserin birinci bölümünde öncelikli olarak öğretmenlik mesleğinin niteliğine ilişkin görüşlerini aktarmıştır. İkinci bölümünde ise öğretim yöntem ve metotlarına daha çok yer vermiştir. Çalışmamızın bu başlığı altında öncelikle özet olarak Musa Kâzım'ın “*Rehber-i Tedris ve Terbiye*” adlı eserinin birinci bölümünün değerlendirmesi yapılacaktır. Esasen bu bölümde Musa Kâzım Efendi'nin ileri sürdüğü görüşler günümüz araştırmacıları tarafından bir ölçüde incelenmiştir. Bu nedenle biz burada Musa Kâzım'ın serdettiği görüşlerin bir özetini vermekle yetineceğiz. İkinci bölümde ortaya koyduğu görüşleri ise daha ayrıntılı olarak ele almaya çalışacağız.

3.2.1. Musa Kâzım'ın Öğretmenlik Mesleğinin Özelliklerine Dair Görüşlerine

Genel Bir Bakış

Musa Kâzım öğretmenlere ve taşrada çalışan memurlara rehberlik yapması amacıyla “*Rehber-i Tedris ve Terbiye*” adlı bir eser kaleme almıştır.⁷⁸ Bu kitap, Selim Sabit Efendi'nin ve Süleyman Paşazade Sami Bey'in kitabından sonra öğretmen okullarında okutulmuş ve yayımlanmış *ilk pedagoji kitabı* olarak da nitelendirilebilir. İki ciltlik bu eser bir geçiş dönemi kitabı olma özelliğini taşır. Bu kitaba ne tam anlamıyla bilimsel ne de tam anlamıyla dinsel demek mümkün değildir. Yazar zaman zaman batılı kaynaklardan faydalansa da daha çok kitapta geleneksel eğitimin açıklamalarının ağır bastığı görülmektedir. Yazar kitapta genel olarak pedagojik

⁷⁸ Musa Kâzım, *Taşra Maârif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye İkinci Kısım* İstanbul, 1313.

yönden eğitim ve öğretime dair kendi fikir ve görüşlerini ifade etmiştir.⁷⁹ O'na göre öğretmen adayları, “*terbiye ilmine vakıf*” olmalıdırlar. Onların çocuk terbiyesi, çocuk psikolojisi, gelişim psikolojisi gibi konularda bilgili olmaları şarttır. Öyle ki öğretmen adaylarının gelecekte mesleklerinde başarılı olabilmeleri, devletini ve milletini seven bireyler yetiştirmeleri ancak terbiye ilminin gerektirdiği bilgi ve becerilerle donanmış olmalarına bağlıdır.

Musa Kâzım'a göre öğretmenler mesleklerinde başarılı olabilmek için günde üç dört saat çalışmalıdırlar, aksi halde öğrendiklerini unutmaları tabidir.

Musa Kâzım öğretmenlerin kitap okumaya çok fazla önem vermeleri gerektiğini söylemiş, kendilerine kütüphane oluşturmalarının önemi üzerinde durmuştur. Yine *eğitim bilimi ve öğretim yöntemleri* ile ilgili yayınları takip etmeleri ve bu yayınları temin etmeleri noktasında öğretmen adaylarının gereken hassasiyeti göstermesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Ona göre öğretmenlerin kitap okuması öğrencilere de model oluşturacaktır.

Musa Kâzım öğretmenlerin mesleklerini ciddiyetle yapmaları gerektiği üzerinde durmuş, mesleği kendilerine yarar ve menfaat sağlayan bir araç olarak görmelerini istemiştir. Bu konuda geçmiş dönemde yaşayan filozoflardan örnekler vermiştir. Filozofların ciddiyetleri ve bırakmış oldukları eserler onların hâlâ anılıyor olmasının sebebidir. Musa Kâzım öğretmen adaylarının her sabah o gün derste neler yapacaklarını, her sabah ve akşam o gün yapmayı düşündüklerini ne ölçüde gerçekleştirdiklerini, her gün eksiklerini gidermeye çalışmaları gerektiğini, bugünün işini yarına bırakmamalarını, bir sonraki derste anlatacaklarının bir önceki derste anlattıklarına göre daha açık olması gerektiği üzerinde durmuştur.

Musa Kâzım öğretmenlerin görev bilinci çerçevesinde mesleklerini sevmeleri gerektiğini söylemiş, bu işi profesyonelce yapmaları hususunda fikir beyan etmiştir.⁸⁰

Yazar bireysel özelliklerine göre her öğrenciye farklı bir eğitim verilmesini önermiştir. Musa Kâzım öğretmen-veli ilişkilerinden bahsetmiş, veli-öğretmen

⁷⁹ Şanal, “Musa Kâzım Bey’in (1858-1919) Türk Eğitim Türk Eğitim Tarihindeki Yeri...” s. 3.

⁸⁰ Şanal, Güçlü, “Yenileşme Dönemi Eğitimcileri...”, s. 140-142.

birlikteliğinin önemi üzerinde durmuştur. Öğretmenlerin öğrencileri tüm yönleri ile tanımaya çalışmaları gerektiğinden bahsetmiştir. Her öğrencinin yeteneği farklı olduğu için öğretimin merkezine öğrenci konulmalıdır. Öğretmenlerin öğrencileri en iyi tanıma metodu olarak da gözlem yolunu belirlemiştir. O'na göre öğrencisini her yönüyle tanıyan öğretmen onlara göre bir öğretim metodu belirleyecektir. Musa Kâzım'a göre öğretmenlerin derse ilgileri öğrencilerin üzerinde olmalıdır. Bunun neticesinde öğrencilerin de ilgi ve dikkati derslere ve öğretmenlere yoğunlaşacaktır.

Musa Kâzım'a göre öğretmenler tümevarım, tümdengelim, bilinenden bilinmeyene yöntemlerini kullanmalıdırlar. O özellikle tümevarım ve tümdengelim yöntemleri üzerinde durmuş, derslerin nitelik ve içeriğine göre bu iki yöntemden yararlanılması gerektiğini belirtmiştir.⁸¹

Musa Kâzım, öğretim ilkelerini on iki başlık altında sıralamıştır. Bunlar aşağıda sıralanmıştır:

1. Tedris, akli olmalıdır,
2. Tedris, âlât ve edevatla izah ve tefsir edilmelidir,
3. Tedris, basit ve muhtasar olmalıdır,
4. Tedris, tahlilî ve terkibî olmalıdır,
5. Tedris, yavaş ve mükerrer olmalıdır,
6. Tedris, amelî olmalıdır,
7. Tedris, diyanet ve ahlaka müstenit olmalıdır,
8. Tedris, mürettep ve muntazam olmalıdır,
9. Tedris, fasih ve nazar-ı dikkati calib olmalıdır,
10. Tedris, tashihata müstenit olmalıdır,
11. Tedris, sual ve cevap tarzında olmalıdır,
12. Tedris, iktidar-ı şâkirdân ile mütenasip olmalıdır.

Musa Kâzım bu ilkelere ek olarak altı tane daha öğretim yönteminin var olduğunu belirtmiştir. Bu yöntemler ve kısa izahları aşağıda ele alınmıştır:

⁸¹ Şanal, "Musa Kâzım Bey'in (1858-1919) Türk Eğitim Tarihindeki Yeri...", s. 5,6,8.

1. Usûl-i İnfiradiye Yöntemi: Öğretmenin okuldaki tüm öğrencilere tek tek ders vermesine dayalı bireysel öğretim yöntemidir.
2. Usûl-i İctimaiye Yöntemi: Öğrenci sayısının yetmiş beş olduğu okullarda sınıfların yirmi beşli şubelere ayrılması ve öğretmenin sırayla bu üç şubeye ders anlatması yöntemidir.
3. Usûl-i İştirakiye Yöntemi: Öğretmenlerin dersleri iyi olan öğrencileri yardımcı seçmesi, dersi ilk olarak onlara anlatması ve daha sonra bu yardımcıların diğer öğrencilere ders anlatması yöntemidir.
4. Usûl-i İctimaiye-i İnfiradiye Yöntemi: İdadilerde uygulanan sınıf sistemine dayalı bir yöntemdir. Öğretmenler muavin kullanmazlar, dersi kendileri anlatırlar.
5. Usûl-i İctimaiye-i İştirakiye Yöntemi: Okul mevcudunun elliyi aşması durumunda öğrencilerin ilgi ve yeteneklerine göre sınıflara ayrılması yöntemidir. Öğretmenler anlatılan herhangi bir konuyu anlamayan sınıfa ders anlatırken muavinler de diğer sınıflarda ders anlatırlar.
6. Usûl-i İctimaiye-i İnfiradiye-i İştirakiye Yöntemi: Bu yöntemde okullar şubelere ayrılmıştır. Öğretmen tembel şubelere ders anlatırken, muavinler iyi sınıflara ders anlatmaktadırlar.

Musa Kâzım öğrencilerde bedensel gelişimin tam olarak sağlanabilmesi için öncelikle beden sağlığına önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. O öğrencilerin yaratıcılık yeteneklerinin de mutlaka geliştirilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bu çerçevede öğrencilerin hayal kurma yeteneklerinin oluşması için gayret sarf edilmelidir. Ancak bu hayal kurma yetenekleri, yapılması mümkün olan şeylerle ilgili olmalıdır. Musa Kâzım ahlaki gelişim noktasında öğretmenlerin öğrencilere model olması gerektiğini de belirtmiştir.⁸²

Musa Kâzım'ın öğretmende bulunması gerekliliğine inandığı kişisel özellikler vardır. Bunlar şu maddeler halinde sıralanabilir:

1. İlk olarak öğretmen, dindar olmalıdır.
2. Padişaha (devlet büyüklerine) hürmet ve itaat etmelidir.

⁸² Şanal, "Musa Kâzım Bey'in (1858-1919) Türk Eğitim Tarihindeki Yeri...", s. 8-12.

3. Amirlerinin emirlerine itaat etmelidir (Kanunlar dışına çıkmamalıdır).
4. Büyüklere karşı saygılı olmalıdır.
5. Fakirlere, muhtaçlara yardımcı olmalıdır.
6. Dürüst olmalıdır.
7. Sözüne güvenilmeli, verdiği sözü tutmalıdır.
8. Misafirperver olmalı, gerekli hallerde çevresi için harcama yapabilmelidir.
9. İsraftan kaçınmalıdır.
10. Temiz giyinmeli, öğrencileri için temizliğe dair program uygulamalıdır.
11. Kötülüğe karşı iyilikle yaklaşmalıdır.
12. Boş yere gereksiz biçimde konuşmamalıdır. Sözleri net ve anlaşılır olmalıdır.
13. Sokakta hal ve hareketlerine dikkat etmeli, çevresine örnek olmalıdır.
14. Ağırbaşlı ve haysiyetli olmalıdır.
15. Her şeyden önce tembel değil çalışkan olmalıdır.
16. Görevini ihmal etmemeli, zamanında yapması gerekenleri derhal yerine getirmelidir.
17. Derslerine saatinde girip saatinde çıkmalıdır.

Musa Kâzım’a göre bu sıfatlara sahip olmayanların öğretmenlik yapmaları uygun değildir. Çünkü bu durum tabi olarak öğrencileri olumsuz yönde etkilemektedir. Öğretmenlerin başarısızlıkları öğrencilere de yansımakta, onların sönük bir kişiliğe sahip olmalarına neden olmaktadır. Musa Kâzım’ın bu görüşleri devrin sosyal, siyasi ortamının eğitim alanına yansımalarını gösterir.⁸³

3.2.2. Musa Kâzım’ın Öğretim Yöntem ve Teknikleri İle İlgili Görüşleri

Musa Kâzım Ankara Dârülmualimîni bünyesinde çalıştığı günlerde meslek dersleri öğretmeni olarak vermiş olduğu derslerin notlarını 1310/1894, 1313/1897 tarihlerinde iki cilt olarak yayımlamıştır. O, bu eserine “*Rehber-i Tedris ve Terbiye*” adını koymuştur. Adana Maârif Müdürlüğü esnasında da daha önce yazmış olduğu bu eserindeki bilgileri tecrübe olarak hayatına aktarmıştır. Musa Kâzım 1327/1911 tarihinde “*Hukema-i Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi*” adlı yine eğitimle ilgili bir eser kaleme almıştı. Dolayısıyla müellifimiz kendi tahsil yıllarından itibaren hemen hemen hayatının sonlarına kadar eğitimle iç içe olmuş, Osmanlı ülkesindeki eğitimle

⁸³ Şanal, Güçlü, “Yenileşme Dönemi Eğitimcileri...”, s. 143.

ilgili karşılaştığı sorunlar üzerine kafa yorarak fikirler üretmiştir. “*Rehber-i Tedris ve Terbiye*” adlı eserinin ilk bölümünde birçok eğitim konusunu incelemiş, o dönemin pedagojik formasyon anlayışını yansıtan konulara yer vermiş, mantığa dayalı bir pedagoji anlayışı benimsemiştir. Eserinin ikinci bölümünde ise eğitim öğretimle ilgili birtakım öğretim yöntemleri üzerinde durmuştur. Bahsi geçen bu eserin ilk cildindeki eğitimle ilgili görüşleri üzerine Türkiye’de birtakım çalışmalar yapılmıştır. M. Şanal bunlardan biridir. Musa Kâzım’ın ikinci cildinin ise ayrıntılı bir değerlendirilmesi tam olarak yapılmamıştır. Bu bölümde Osmanlı Türkçesi ile yazılmış “*Rehber-i Tedris ve Terbiye*” adlı eserin ikinci cildi, önce günümüz Türkçesine aktarılmış ve elde edilen bilgiler Osmanlı Dönemi Türk Eğitim Sistemi açısından incelemeye alınmıştır.

Yazar (Musa Kâzım) ilk olarak, 1897 yılında Avrupa’da özellikle Almanya ve Fransa öğretmen okullarında pedagoji ilminin okutulduğunu söylemektedir. Daha sonra bu konudan tafsilatlı bir şekilde bahsedeceğini belirtmektedir. Yazar çalışmasının başlarında pedagoji ilminin tanımını yapmıştır.

Pedagoji; çocukların öğretimi ve eğitimi demektir. Pedagoji çok eski bir ilim olmasına rağmen kuralları son zamanlarda toplanmış ve birleştirilmiştir. Bunun sonucunda ise bu ilmin en önemli ilimler ve fenler arasında yer aldığı görülmüştür.

Yazara göre, pedagoji; beden eğitimi, ahlak eğitimi ve akıl eğitimi olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Yazar ilk iki kısma bir önceki seneki derslerinde değinmiştir. Yazar kendi ifadesine göre, akıl eğitimi kısmının çok mühim olduğunu düşündüğü için bu konuda bir rapor hazırlamanın ve geniş bilgi vermenin gerektiğine inanmıştır.

Yazar bahsi geçen bölümde akıl eğitiminin tanımını yapmıştır. O’na göre akıl eğitimi; akıl yeteneklerinin sayılması ve tarifiyle onlardan çıkarılacak manalı neticeleri öğretim ve eğitim derslerinde tatbik etmekten ibarettir.

Yazar İslam dünyasında İbn Haldun⁸⁴ ile İbn Sina⁸⁵ ve Hristiyan dünyasında Bacon⁸⁶ ile Kant⁸⁷ gibi bilim adamlarının akıl yeteneği hakkında bilgi verdiklerini ve beğenilmiş eserleriyle dünyayı aydınlattıklarını iddia etmektedir. Yazarımız insanların akıl ve irfanla aydınlandıklarını, akıldan yararlanmanın ise akıl yeteneğinin yayılmasına bağlı olduğunu belirtmiştir.

Musa Kâzım'a göre son çağ başlangıcında akıl yeteneği herkesçe malumdu. Bundan dolayı bu yeteneklere daha çok önem verilmiş olup, bu yeteneklerden “psikoloji ilmi” meydana gelmiştir. Psikoloji dalındaki ilim adamları öğretmen olarak görev alınca, bu ilim adamlarının çalışmaları meyvesini vermiş ve psikoloji ilminden “pedagoji ilmi” doğmuştur. Psikoloji ile pedagoji tarih ile coğrafya gibi birbirini tamamlar. Öğretmen olacak kişi önce psikoloji ilminin kurallarını incelemeli, daha sonra pedagoji ilmiyle uğraşmaya başlamalıdır. Öğretmen okullarında dil derslerinin çokluğundan dolayı psikoloji ilmine vakit ayırmak mümkün olamamaktadır. Pedagojinin yani daha doğrusu eğitimin kurallarına girişin sağlanabilmesi için birkaç derste psikoloji ilminin önemli konularına girilmesi gerekmektedir.

Musa Kâzım, 1897 yılına ait bu çalışmasında beş-altı derste akıl yeteneklerinin inceleneceğini, bundan sonra eğitimin kurallarına başlanacağını dile getirmiştir. Müellifimiz akıl yeteneklerini (aklî melekeleri) bir tabloyla üç bölüme ayırmış ve her bölümde de birkaç yeteneğin bulunduğunu belirtmiştir.

Akıl yetenekleri şunlardır;

1. Kuvva-i Müstahsala:

- akıl,
- vicdan,

⁸⁴ İbn Haldun (1332-1406). İbn Haldun'un eğitim ile ilgili görüşleri için bkz. Aytekin Demircioğlu, “İbn Haldun'da İnsan Tasavvurunun Eğitime Yansıması”, **Eğitim ve Öğretim Araştırma Dergisi**, C. 1, S: 4, Yıl 2012, s. 309-316.

⁸⁵ İbn Sina (980-1037). İbn Sina'nın eğitim ile ilgili görüşleri için bkz. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Yayınları, Ankara 2007, s. 25-31.

⁸⁶ Francis Bacon (1561-1626). Francis Bacon'ın eğitim ile ilgili görüşleri için bkz. Advaye Erbay, “Bilim ve İdeoloji: Tekniğin İktidarı”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 11, S: 2, Yıl 2009, s. 1-11.

⁸⁷ Immanuel Kant (1724-1804). Immanuel Kant'ın eğitim ile ilgili görüşleri için bkz. Lokman Çilingir-Rıdvan Küçükali, “Immanuel Kant'ın Eğitim Anlayışı”, **Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 10, Yıl 2006, s. 81-98.

- havass-ı zahire,
2. Kuvva-i Müstahrece:
- dikkat,
 - intiza' ve tamim,
 - tasdik veyahut hakime,
 - taakkul,
3. Kuvva-i Müstahfaza:
- hafıza,
 - iştirak-i tasavvurat,
 - hayal.

Musa Kâzım “kuvva”nın “kuvve” kelimesinin çoğulu olduğunu belirterek kuvve kelimesinin güç veya kabiliyet anlamında kullanıldığını söylemiştir.

Ona göre, aklî melekeler beyinde meydana gelir. Bedenin organları gibi beynin de birkaç hareket ve eğiliminin olduğunu bilinmektedir. Bunların her birisine yetenek denilir. Bu yetenekler sonucunda insanda görmek, anlamak, düşünmek gibi bir takım durumlar meydana çıkar.

Beden ve beyin noktasında ayrı ayrı ilimlerin mevcut olduğunu dile getiren Musa Kâzım, hayat ve sıhhat noktasında beden ile beynin ortak olduğunu, beden eğitimi ile akıl eğitimi arasında bir bağ bulunduğunu öne sürmüştür.

Ahlak eğitiminin beden eğitimi ve akıl eğitiminin sonucu olduğunu söyleyerek her üç eğitime de dikkat edilmesi gerektiğini belirten yazar, 1913 senesindeki programını şu şekilde belirlemiştir;

- Akıl kabiliyetleri ve eğitimin kuralları gözden geçirilecek,
- Daha sonra öğretim yöntemleri ve pedagoji ile program sona erdirilecektir.

Yazar iki sene boyunca okutulan derslerin bu şekliyle öğretmen, öğretim ve eğitim uzmanlarına iyi bir rehber olamayacağını, bu nedenle meslektaşları için öğretim ve eğitim kitabının bir an evvel basılmasına teşebbüs edileceğini söylemiştir.

Musa Kâzım çalışmasının devamında öğretim ve eğitim ilminin tanımını yapmıştır. O'na göre öğretim ve eğitim ilmi;

- Sağlığı koruma ilmi,
- Ahlak ilmi,
- Psikoloji ilminin kurallarından oluşturulmuştur.

Bundan dolayı yazar, bu ilimlere dair ne kadar kitaplar ve risaleler basıldı ve yayımlandı ise onların tedarikiyle birlikte meslekte uzmanlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.

Bu açıklamalarından sonra Musa Kâzım hazırlamış olduğu esere Birinci Ders'le devam etmiştir.

3.2.2.1. Birinci Ders⁸⁸

Akıl: Yazar birinci derste “Kuvva-i Müstahsala'dan (Var Olan Yeteneklerden): Akıl” başlığı altında eğitim sistemi içinde aklın önemine değinmiştir.

Musa Kâzım beynimizin üç yeteneğe sahip olduğunu ve insanı ilim ve hüner sahibi edenin bu yeteneklerin ortak olarak çalışmasından geçtiğini söylemektedir. Yazara göre Hendese ilmini öğrenmek için öğrenciler bu üç yeteneğe muhtaçtırlar. Bu üç yetenek şu şekilde sıralanabilir:

- İlk olarak konuların esasına hâkim olmak,
- İkinci olarak anladıkları tanım ve konuları korumak ve ezberlemek,
- Üçüncü olarak anladıkları ve ezberledikleri şeyleri yan yana getirip bunlardan başka neticeler ve duruma göre, güne gün dersler ve alıştırma ortaya çıkarmaktır.

Bilgilerin ve kazanımların anlaşılmasını sağlayan yeteneğe *kuvva-i mustahsala* denir. Mustahsala bilgilerini sabit kılan ve devamlılığını sağlayan yeteneğe *kuvva-i mustahfaza* denir. Zapt edilmiş bilgilerin hacmini artırmak ve kullanıma sağlıklı bir

⁸⁸ Musa Kâzım Efendi, **Taşra Maarif Memurlarına Mahsus...**, s. 7-10.

şekilde sokmayı sağlayan yeteneğe ise *kuvva-i müstahrece* denir. Eserde bu üç yetenek sırasıyla açıklanmıştır.

Yazar *mustahsala* yeteneklerinin “akıl, vicdan ve beş duyu organı”ndan ibaret olduğunu söylemektedir. Aklın beynin bir yeteneği olduğunu ve bu yetenek sayesinde insanın bilgilerin ve kazanımların hakikatlerine ve başlangıç tanımlarına hâkim ve onlardan haberdar olduğunu belirtir. O, bununla ilgili örnekler verir:

- Ahiret sonsuz, insan sonludur,
- Bütün parçadan büyüktür,
- Ortaya konulan her eser ona tesir edene muhtaçtır,
- Yaratılan her şey bir amaca dayanarak yaratılmıştır,
- Ahiret sonsuz insan ise ölümlüdür,
- Aynı zamanda hem gece hem gündüz olamaz,
- İyilik kötülükten üstündür,
- Yer çekim kurallarına göre her cisim bir mekâna dayanmak zorundadır,
- Her sıfatın bir mefsufu olması gerekir.

Bu örneklerdeki tabir ve tanımların kaynağı yine elbette ki “akıl”dır. Bu nedenle aklın da tarif edilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Yazar, aklın hakikatleri tahsil ve tecrübeyle ortaya çıkarmadığını bizzat hakikatleri meydana getirme gücüne sahip olduğunu söyler.

İster küçük olsun ister büyük olsun bütün insanlar başlangıç tanımlarına sahiptirler. Çocuk doğmasıyla beraber başlangıç tanımları gerçeklerine sahip ise de bunları gerçekleştirmeye gücü elbette yoktur. Bu ancak üç dört yaşlarından sonra olur. Yaş ilerledikçe gerçekleşen terbiye aklın doğal hazinelerini fiiliyata dönüştürecek bir vasıtaadır.

Yazar akıl ile hissin başka olduğunu belirtir. Buna hayvanlar âleminde örnekler verilebilir. Örnek olarak köpeğin hissi olduğunu fakat akıllı olmadığını verir. İlmî tanımı ile hissin “tanımak;” aklın “anlamak” olduğunu söyler. Köpek sahibini tanır,

ancak sahibinin kaç yaşında olduğunu anlayamaz. Akıl, hayvan ile insan arasında bir sınır çizer. Akıl, histen ayrı olduğu gibi zihinden de ayrılmalıdır. Buradaki his kelimesi zekâ veya zekilik anlamı taşımaktadır.

Akıl; geçmiş ile geleceğe yönelik amaçları, *zihin* ise vesileler ile ayrıntıları anlama ve kavramaya yarar.

Müellifimiz, çocukların okutulması gerektiğine aklen hükmedildiğini, nasıl okutulacağı ve ne gibi mekteplerin açılacağı zihnen düşünüldükten sonra dârültalimler açmaya teşebbüs edildiğini söylemiştir. Bu dikkat çekici açıklamalardan sonra yazar, bazılarının zihninin aklından sağlam olduğunu, bazı kişilerin ise aklının sağlam, zihninin gevşek olduğunu belirtmiş ve buna dair örnekler vermiştir: “...Bir adamın âlim olabilmesi için yalnız maksadını belirlemek yeterli olmaz, maksadını belirledikten sonra o maksada nasıl ulaşacağını zihnen düşünmesi gerekir. Bazı kişiler, âlim olmak vasıtalarına başvururlar, fakat bundan maksadın ne olduğunu bilmezler. Âlimler, birçok ilme sahiptirler, fakat doğrulara yakın olmayan ilmin faydası elbette olamaz. Akıl ve zihni aynı derecede gelişmiş olan büyük kişilere deha sahibi denilmektedir. Buna İmam-ı A’zam gibi zatlar örnek gösterilebilir...”

İnsan ile birlikte dünyaya gelen doğal kazanımlar yani açık gerçekler ve ilk bilgiler bir kenara bırakılırsa insanın yarım akıl doğmuş olduğuna hükümlenir. Buna örnek olarak Musa Kâzım, Sokullu Mehmet Paşa’nın büyük ihtimalle okuma yazma bilmediğini, fakat ülke ve devlete ettiği hizmetlerin, şanını şöhretini artırdığını, namını baki kılmaya yettiğini ve adının asırlar boyunca yaşatıldığını göstermiştir. Müellifimize göre, insana yaratılıştan âlimdir diyerek çocukları ilim tahsiline teşvik etmemek bir hatadır. Şu halde okul açmaktan maksat, doğal bilgiyi güçlendirerek artırmak ve kullanmak ve bu bilgilerin hükümleriyle işleri yürütmek ve başta devletimizin başında bulunan büyükler olmak üzere ülkeye ve vatana sadakatle hizmet edecek devlet memurları ve diğer görevli personelin yetiştirilmesidir.

Yazar bu görüş ve temennileriyle birlikte birinci dersini tamamlamıştır.

3.2.2.2. İkinci Ders⁸⁹

Vicdan: Yazar bu bölümde, insanda var olan yeteneklerden (mustahsala) biri olarak “vicdan”dan bahsetmektedir.

Musa Kâzım aklın zihninin ortaya çıkardığı özel bir ürün olduğunu, beynin her bir kısmının birtakım hallerin ve hareketlerin merkezinde yer aldığını, bu hareketlerin her birinin insan için faydalı bir hazine değerinde bulunduğunu belirtmiştir. Fakat çeşitli yeteneklerin neticesinin yalnızca beyine mahsus kalması beynin “sinir” gibi vücudun basit bir uzvu olarak kabul edilmesi anlamına geldiğini ifade etmiş; Tanrı’nın insana bir şeref ve imtiyaz bağışladığını, insanın Allah tarafından aziz yaratıldığını söylemiştir. Bunun neticesi olarak beyinde meydana gelen yeteneklerin beyne mahsus olmadığını ve insan ruhuna tesir ettiğini dile getirmiştir. Ruhun yeri ve özel mekânının insan için bilinmeyenler arasında olduğu kabul edilse de onun varlığı gün gibi ortadadır. Bu nedenle ruhun duyduğu üzüntü ve sevinçler insanın “ben” ve “sen” diye isim verdiği insan ruhuna tesir eder ve bunları bir araya getirir.

Yazara göre “vicdan”; ruhun etkilendiği keder ve hoş giden şeylerden doğrudan doğruya haberdar olmasıdır.

Musa Kâzım, bundan sonra “beyin” kelimesinin yerine “ruh”, “insan ruhu”, “vicdan” ve batı dillerinde “ruh” manasına kullanılan “zihin” kelimelerinin kullanılmasının gerekli olduğunu belirtmiştir.

Yazara göre vücudumuzun her bir noktasında meydana gelen çeşitli tesirlerin neticesi ruha akseder ve insan vicdan vasıtasıyla her türlü durum ve meselelere vâkıf olur. Dikkatin diğer şeylerle meşgul bulunduğu bir zamanda vicdanın kişiye ilettiği etkilerin sonuçları insan ruhuna tesir edememektedir. Yazar konuyla ilgili bir örnek vermiştir: gelenek olduğu üzere her akşam saati kurduğumuz halde bazen saati kurmadık diyerek bir ikinci defa kurmaya teşebbüs edilir. Yazar çocuklar ile hayvanların vicdanlarının yetişkinlerinki kadar sadık ve düşünceli olmadığını ifade etmiştir.

⁸⁹ a.g.e., s. 10-14.

Çocuğun bir dakika evvel yaptığı şeyden genellikle habersiz olduğunu ve bir anda bin türlü şeyler düşündüğünü, vicdanın da düşünülen şeyleri aynı açıklıkla anlatamayacağını belirtmiştir. Bu nedenle çocukların ders ve çalışma esnasında yaptıklarının daima uygun görülmesi gerektiğini söylemiş, yapılması istenen şeylerin yaptırılması ve çocuğun zihnini tek şeye mahsus kılınmaya çabalamanın ve gayret etmenin öğretmenlerin vazifelerinden olduğunu ifade etmiştir.

O'na göre kitapta ifade edilmiş fikirlerin ve düşüncelerin tamamı vicdan marifetiyle kayıt altına alınarak ve bunların tamamı okunarak, onu okuyan kişinin hafızasında kalmaktadır.

Yazar, sahibini uyaran vicdana “sadık vicdan” veyahut “fikir veren vicdan” denilmesi ve bundan evvelki vicdana “sadık olmayan vicdan” veyahut “fikir sunmayan vicdan” ismi verilmesinin uygun olduğunu belirtmiştir. Düşünce sahibi olan vicdanın iyi ve kötü ve hayır ve şerrin ayrılmasında maharet göstererek hallerin ve hareketlerin hakiki ölçüsü olduğunu söylemiştir. Tecrübe ede ede ayırt etme hususunda olgun dereceyi bulmuş olan vicdana “vicdan ahlakı” denildiğini de eklemiştir. Herkesin “vicdan” diyerek iftihar ederek adını zikrettiği vicdan bu “vicdan-ı ahlakî”dir.

Vicdan-i ahlakî, kişi için kanun derecesinde olduğundan, bu kanunu ara sıra incelemek gerekir. Kötü ahlaklı öğrencilere ahlaka dair kitaplar okutulmalı ve onların içindekiler etkili bir biçimde öğrenciye anlatılmalıdır. Sık sık öğrenciyi düşünmeye sevk edici çalışmalar yaptırılmalıdır. Başlanılan işin sonunun nereye varacağını öğrencinin daha planlamasının başlangıcında iken hesap etmesi gerekir. Öğrenciye buna dair eğitim de verilmelidir. Fikir veren vicdan ile ruhumuzun maddi kudretine vâkıf olmuş oluruz. *Sevinç, keder, ümit, hırs, niyet, arzu, açlık, susuzluk* gibi kavramlar, fikir veren vicdanın dairesi dâhilinde ortaya çıkarlar.

Musa Kâzım'ın yukarıda vicdan ile ilgili vermiş olduğu bilgilerden çıkardığı sonuç şudur ki, vicdanın üç derecesi vardır:

- Birinci derecesi çocuklar ve hayvanlara,
- İkinci derecesi yaşamın zorunluluklarına,

- Üçüncü derecesi ise durum ve ahlak meselelerine mahsustur.

Düşünce sahibi vicdan veyahut “vicdan-i hayati”, “vicdan-i ahlakî”nin kaynağı ise de bunlardan birinin görevleri, diğerinin görevlerinden bin kat daha önemli ve çoktur. Her iki çeşit vicdanın görevleri doğal bilginin hesabına eklendiği takdirde insanın bilgi dairesi bir o kadar daha genişlemiş olur.

Musa Kâzım’ın vicdan başlığı altındaki bu ikinci dersi, bu sonuç ve değerlendirme cümleleri ile sona ermektedir.

3.2.2.3. Üçüncü Ders⁹⁰

His: Yazar bu derste *mustahsala* yeteneklerinden “iḥsas”tan yani “his”ten bahsetmiştir.

Musa Kâzım *his* vasıtasıyla bilgi ve kapasitenin fevkalade bir biçimde arttığını söylemiştir. O, ders konusunun başlangıcında hissini tarifini yapmıştır. Ona göre his; *beş duyu organının durum ve niteliğini ayırt edici* bir yetenektir. Beş duyu organının çeşitli etkilerinin yalnız his etmek ve his olunmak gibi Arapça ve Türkçe gibi terkip edilmiş kelimeler ile beyan ve ifade edildiğini belirtmiştir.

Psikoloji âlimleri beş duyu organının birçok etkileri için ayrı ayrı kelimeler kabul etmişler ve duyguların her türlü hallerine uygun birer tabir bulmuşlardır. Beş duyu organıyla ilgili bir örnek verilebilir: Buna göre insan, elini taş dokundurduğunda onun özelliğine göre elde bir özel şekil ortaya çıkar. Taşın ele temasından dolayı vicdan, elin bir arızaya uğradığına inanır. Birinci duruma “intiba”, ikinciye “tesir” denildiği gibi, akıl intibain konumuyla etki derecesini tayin ederek, “taş elin falan parmağını ezmiş veya kırmıştır” demesine “ihtisas”; taş katıdır ve parmak yumuşaktır hükmüne de “iḥsas” denilmiştir. Bundan dolayı iḥsasın ortaya çıkması ihtisasa ve ihtisasın hissi bir mevki ve mahallin varlığına bağlıdır. İntibain şiddet ve sağlamlığına göre hisler de o şekilde şiddetli ve zayıf olurlar. Bir hissini meydana gelmesi (şekillenmesi) en az iki hissini vücut bulmasına bağlı olduğu gibi, bir dış

⁹⁰ a.g.e., s.14-17.

cismin etkisi ve hisseden bir beynin, bir sinirin izlenimlere ve etkilere alışmış bir irade ile hayal ve hafıza ile hâkimenin varlığı da gereklidir.

Musa Kâzım’a göre “beyin”; izlenimlerin, tesirlerin, hissetmelerin ve hislerin merkezi olma bakımından beş duyu organının düzenli ve sağlıklı görev yapmasını sağlar. Bu çerçevede beynin sıhhatte bulunması, beş duyu organının da sıhhatli çalışması için çok önemlidir. Genellikle psikoloji âlimleri “vicdan”a, “kapalı his” ve “his”e ise “açık his” ismini veriyorlar. Açık hisler, beş duyu organının yardımıyla meydana gelirler.

Musa Kâzım, *beş duyu organı* ile ilgili yetenekleri şöylece sıralamıştır:

- *Dokunmak,*
- *Görmek,*
- *İşitmek,*
- *Tatmak,*
- *Koklamak*’tır.

Duygular arasında bu beş yetenek *lamise, basıra, saima, zaika ve şame* namlarıyla bilinmektedirler.

Dokunma, görme ve işitme gibi durumların ne sûretle duyum haline girdikleri ayrı ayrı tarif edilmek istenirse, bu senenin derslerini beş duyu organına ayırmak lazım olduğundan, beş duyu organının bu yönünü *Tarih-i Tabii* öğretmenine havale etmeye mecbur kalınabilir.

Güzel sanatlar denilen şiir ve nesir, musiki, hitabet, ressamlık, hokkacılık ve heykeltıraşlık gibi hüner ve eğitiminin ilerlemesi beş duyu organının güzel öğretilmesine ve eğitimine bağlıdır. Beş duyu organıyla ilgili güzel yazı, resim ve bunlara benzeyen ruha hoş gelen derslere fevkalade dikkat edilmesi ve özen gösterilmesinde yarar vardır.

Bu açıklamalarına ilaveten Musa Kâzım beş duyu organından her birisinin birer bilgi kaynağı olsa bile bunların hatadan eksiksiz olmadığını söylemiştir. Bu duruma örnek

olarak; güneşin ışığının göz için tek renk olduğu halde gerçekte yedi renkten ibaret bulunduğunu vermiştir.

Musa Kâzım buna benzer başka örnekler de sunmuştur. O, beş duyu organının üstünde bir yeteneğin daha olduğunu, onun da *zevk güzelliği* ismiyle adlandırıldığını söylemiştir. Zevk güzelliği, zaman geçtikçe ve düzenli tekrarlar gerçekleşerek güç kazandıkça yeteneklerin ortaya çıkmasına önderlik etmiştir. Yazara göre, zevk güzelliği insan ruhunda yerleşmiş bir yetenektir ki onunla insan iyi şeyleri sevmeye kendiliğinden meyleder. Zevk güzelliği, hayvanlar ile çocuklarda bulunmadığı gibi, olgunluğa ermiş kişilerde dahi aynı derecede değildir. Öğrencilere iyi şeyleri sevmeye ve iyi şeyleri yapmaya alıştırmak için daima zevk güzelliğine dair şeyler gösterilmesi, okutulması, dinlettirilmesi ve yaptırılması gerekir.

Yazar, üçüncü dersin sonlarında konuyu biraz değiştirerek, psikoloji derslerinde seçilen kelimelerin ve tabirlerin yalnız ezberlenmesiyle yetinilmeyip onların düzeltilmesi ve tabirlerin şekillerine de dikkat ve gayret edilmesi gerektiğini belirtir.

Kısacası Musa Kâzım'ın işlediği bu dersin son kısmında ortaya çıkan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Dış cisimlerin etkisi, soğuk ve sıcaklığın tesirleri, açlık ve susuzluğun verdiği hisleri şekiller ve seslerin verdiği hisler olarak kabul edip kelime bakımından da bunlar hakkında bilgi sahibi olmak dilimiz ve edebiyatımız için fevkalade faydalı olacaktır. Diğer bir ifadeyle insan bedenini etkileyen soğuk sıcak, açlık susuzluktan kaynaklanan vücut şekil ve seslerini ifade eden kelimeleri bilmek ve incelemek de dilimiz ve edebiyatımızın gelişmesi bakımından fayda sağlayacaktır.

3.2.2.4. Dördüncü Ders⁹¹

Dikkat: Yazar bu derste *müstahrece* yeteneklerinden “dikkat”ten bahsetmiştir.

Yazara göre insanın devletine hizmet edebilmesi için yalnız bir takım değişik bilgilere sahip olması yeterli değildir. Akıl, vicdan ve hisler ile ortaya konulan daimi

⁹¹ a.g.e., s.18-21.

bir tecrübe ile doğal dairesi dışına taşan genel bilgi, dış yeteneklerden ayrı düşünülecek olursa, insan için bir külli iktidar hayal etmek mümkün olmaz. Bir miktar ilim görmüş, gördüğü bu ilmin kaide ve kurallarını şahsi tecrübesi sayesinde icra etmiş olan bir okul talebesi, bir ateş değirmeni gibi daima aynı cins ürünü vermeye gayret etmelidir. Okulda dersler her gün dış yeteneklerin ışığı altında verilmelidir. Örneğin “görev kutsaldır” cümlesiyle milli ve manevi konularda devlet ve toplumla ilgili işlerde yakınlarımızla ve akrabalarımızla olan işlerde üzerimize düşen görevleri yapmanın kutsallığına inanmak gerekir. Görevlerin güzel bir şekilde ifa edilmesinin önemi üzerine öğrenci ikna edilmeli ve bu bağlamda daha çok çalışmaya sevk edilmelidir.

Musa Kâzım’a göre insan her gün türlü türlü bilgi meydana getirmeye çalışmalı, vicdanın haber verdiği halleri ve müktesebatı dikkate almalıdır. Çocuklar dikkat ve taakkul kitabının yapraklarını birkaç defa gözden geçirmelidirler. Yazar sonradan ortaya çıkan yeteneklerin var olan yeteneklerden daha önemli ve faydalı olduğunu söyleyerek bu yetenekleri şöyle sıralamıştır:

- Dikkat kazanma,
- Akıl terazisine vurma,
- Çıkarımda bulunma,
- İntiza’
- Umumileştirme (genelleme yapma),
- Tamim.

Musa Kâzım’a göre, ruhun dıştan bir cisme bir müddet bakması yeteneği, “dikkat” olarak adlandırılır. Dikkat beynin en mühim bir yeteneğidir. İnsan hiçbir vakit dikkat etmekten hâlî değildir. Dikkat hayat ile başlar ve ölüm ile son bulur. Dikkat “ihtiyari” ve bazen de “gayri ihtiyari”dir. Gayri ihtiyari olan dikkatin vücut ve adem-i vücudu eşittir.

Yazar, öğrencilerin anlatılanlara dikkat ediyor diye hüküm edilmemesi gerektiğini, çünkü insanın çok defalar “gayri ihtiyari dikkat”in esiri olduğunu belirtir. O’na göre okuma esnasında kitabın yazılarını görüp yapraklarını çevirmek ve birkaç kuralı

gözden geçirmek okuma ile meşgulüm deyip güvenmek doğru değildir. Çünkü her kelimenin ve her bölümün gerçek manası anlaşılmadı ise isteğe bağlı dikkat ile kitap okuma gerçekleşmemiş demektir. Dikkat göz önünde bulundurulduğunda bakmak başka görmek başka olduğu gibi, dinlemek başka anlamak başkadır. Bu kelimelerden hareketle “ihtiyari dikkat” ile “gayri ihtiyari dikkat”ın ne olduğunu anlamak mümkündür. İhtiyari dikkate sahip olan öğrenci akıllı ve zeki kabul edileceği gibi, okula girmeden, okulda verilen derslerin yarısını kendi evinde anlamış farz edilmelidir. Öğrencilerden başka konuyu memurlara, öğretmenlere getirirsek bir memurun çalışması kadar dikkat etmesi de gereklidir. Dikkatle başlanılan iş için zorluk düşünülmemelidir. İnsanı mükemmel olgun bir varlık haline getiren dikkattir. İnsan neye ulaşmak isterse önce “ihtiyari dikkat”i rehber edinmelidir. Dikkat sayesinde birçok kişiler yeryüzünü ve gökyüzünü, tabakaları, iklimleri inceleyerek kâinat içinde yeni âlemler keşfetmişlerdir. Yüce yaratıcının büyük kudretinin sonsuzluğunu buna inanmayanlara bile kabul ettirmeyi başarmışlardır. Her türlü başarının başlangıcı dikkat, sonu yine dikkattir. Dikkatle başlanılan işe yine dikkat lazımdır. Dikkatsizlikle hiçbir şey yapılmaz. Dikkat ile yürüyen yorulmaz. Dikkat ile okuyan cahil kalmaz. İklimler, coğrafi şartların olumsuz tesirlerinden de dikkatimiz sayesinde korunuruz. Hayatımızdaki bütün genel ve özel ayrıntılar birinci derecede kadere bağlı olsa da, ikinci derecede kişinin kendi almış olduğu güzel tedbirlere ve “ihtiyari dikkat”e bağlıdır.

Musa Kâzım lüzum ve ehemmiyetine göre dikkatin birkaç isimle adlandırıldığını söylemiştir. İlk olarak dikkate “mülahaza” denildiğini belirterek, bunu açıklamıştır: İnsan ruhu kendisi haricinde başkasına bakmadan önce kendi ruh özelliklerini dikkate alırsa, bu dikkate “mülahaza” ismi verilir.

Yazara göre, etraflıca düşünme ile şaşırma dahi dikkatin bir başka hal ve derecesidir. Dikkat; *müstahsala*, *müstahrece*, *müstahfaza* yeteneklerini artırır. Zorlukta kolaylık, anlaşılmaz ve düzgün olmayan işlerde anlaşılabilirlik ve düzgünlük gösterir. En makbul dikkat tek bir bakışla çok şeyler edinilebilen ve bir nokta üzerinde incelemede bulunabilen dikkattir. Dikkatin bu iki niteliği herkeste aynı değildir.

Öğrencileri tek bir vakitte çok şeyler öğrenmeye ve onları bir nokta üzerinde uzun müddet dikkatle araştırma yapmaya alıştırmak önemli bir eğitim kuralıdır.

Musa Kâzım’a göre göz ufak tefek şeyleri görebilmek için mikroskoba ne derecede muhtaç ise ruh da her şeyin hakikatine vâkıf olmak için dikkate muhtaçtır. Dikkat ruh ve vicdanın mikroskobudur. Dehanın temeli dikkattir. Dahi olan zat olağanüstü bir dikkate sahiptir. İnsan layıkıyla dikkat etmeye alışmaz ise hiçbir vakit deha sahibi olamaz. Dikkat tek bir anda iki noktaya yoğunlaşırsa “mukayese” ismini alır. Mukayese yeteneği de dikkat gibi önemli ve faydalıdır. Nitekim mukayese, tabiri caizse, aynı anda iki mikroskop kullanma gücünü elde etmemizi sağlar.

3.2.2.5. Beşinci Ders⁹²

İntiza ve Tamim: Müstahrece yeteneklerinden “intiza” ve “tamim” bu dersin ana temalarını oluşturmuştur.

Musa Kâzım bu derse zihni tarifle başlamıştır.

Yazara göre zihin bir hakikatin temeline vâkıf olmak ve bir bütünün parçalarını tamamıyla anlamak için insan ruhunda var olan “intiza” yeteneğinin yardımına başvurmaya mecburdur.

Yazar “intiza”nın tanımını şu şekilde yapmıştır. “İntiza” bir bütünün parçalarını zihnen ayırıp, ayrıca ve özel bir sûrette uzun uzadıya incelemek ve düşünmek yeteneğine denir. İntiza ilim ve fenlerin ve bilcümle insan davranışlarının her bölümünde etkili olan önemli bir yetenektir. Mahkemede görev yapan bir hâkim meydana gelen bir cinayete vâkıf olup cinayeti işleyen caniyi meydana çıkarmak için cani, muhbir ve şahitleri tek tek mahkemeye sevk etmeli, onlara sorular sormalı ve maktul ile cinayette kullanılan aletleri ilgili uzmanlarca kontrol ettirmelidir. Buna benzer bir şekilde öğrencilere de eğitim sistemi içinde böyle bir eğitim verilmelidir. Örneğin İngiltere tarihini okutacak olan öğretmen İngiltere hükümetinin haritasını derste kullanmalıdır. İkinci olarak ise okutacağı tarihî olayları birkaç ayrı kısımda ele almalıdır. Üçüncü olarak ise bu konuların her bir bölümünü yazdırıp layıkıyla

⁹² a.g.e., s. 22-25.

açıklamalar yapmalıdır ve sonuç olarak “İngiltere Hükümeti nasıl ilerledi ve bugünkü duruma nasıl yükseldi” şeklindeki soruların cevaplarına ulaşmalı ve bu konudaki sonuçları öğrencilerle müzakere etmelidir.

Musa Kâzım, herkesin az çok intiza yeteneğine sahip olduğunu, fakat bilerek yapılan intizanın daima güzel neticelendiğini söylemiştir. Ona göre insan, hangi işe girişirse girişsin, öncelikle yapacağı işi kısımlara ayırmalı ve o işin bir kısmı ile ya da araştırmanın ön çalışması yapıldıktan sonra diğer kısımlar geçici olarak bir tarafa bırakılmalıdır. Her kısım nöbetleşme ile ayrı ayrı inceleme altına alındığı takdirde o işte güzel başarı görmemek mümkün değildir. “İntiza”da bir noktaya dikkat etmek lazımdır ki o da şudur: bölmede, kısımlara ayırmada pek ileri gidilmemelidir. Burada önemli olan bir konuyu “giriş”, “gelişme” ve “sonuç” adlarıyla üç bölüme ayırmaktır. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise, fizikî bir çalışma da yine başlangıç, gelişme ve sonuç kısımlarıyla üç kısma ayrılmalıdır. Riyazi ilimler, Fen Bilimleri ile Tabii İlimler’de bu şekilde kısımlara ayırmanın sayısı artırılabilir.

Yazara göre, Geometri (Hendese) dersi için her davanın (konunun) sonuçları “maksad” olarak kabul edilecek olursa; uzay, geometri ve düzlem, müsettaha gibi yüzlerce bahislerin ortaya konulması ve bunların üzerinde fikir beyan edilmesi gerekli olacaktır ki, bu durumda eğitimci sadece Hendese dersine diğer dersleri feda etmek zorunda kalacaktır. Bunun için ders bölümü veya konu paylaşımında aşırıya gidilmemelidir.

Musa Kâzım intizanın ehemmiyet derecesinin vücudumuzdan bile anlaşılabilceğini söylemiştir. Öyle ki Cenab-ı Hak Âdemoğullarını “göz”, “kulak” ve “konuşma” ile “söz” gibi intizaya müsaid a’za ve vasıtalar ile yaratıp her uzvun bir intizaya (tahlile) yarayacağını beyan etmiştir.

Yazar “intiza”nın aksinin “tamim” olduğunu söylemiştir. “Tamim” intiza ile fiilen ve hakikaten veyahut manen ve zihnen ayrılan kısmı toplayıp sınıf, cins, şube ve çeşit gibi şeyler meydana getirme yeteneğine denir. Zihin, bir gerçeğe ulaşmak için intizaya muhtaç olduğu gibi, birçok hakikatleri koruyup, onlarda bir genel fikir meydana getirmek için intizadan ziyade tamime muhtaçtır. İntiza ile tamim arasında

bir irtibat gücü, bir münasebet vardır. Zihin intiza usûlüyle ayırdığı şeyleri sonra tamamen koruyamayarak küçük bir zamanın sonunda hiçbir şey görmemiş gibi her şeyden mahrum ve yalnız olur. Hesap okuyan bir öğretmen hesap meselelerini birer birer anladıktan sonra bildiği meseleleri birleştirmeye ihtiyaç duyar. Yani birbirini arasında münasip görülen sekiz on meseleyi bir yere toplayıp, hepsine basit kesir ve beş altısına ondalık sayı ve diğerlerine orantı ve bölünebilir sayılar unvanını vermeye ve bu sûretle hesap meselelerini sınıf ve şubelere ayırmaya mecbur olur. Böyle olmadığı zaman iki hafta içinde bütün hesap meselelerini unutacağı gibi, derse girince hangi meseleyi söylemesi gerektiğini de şaşırır. İntiza gibi umumileştirme de kusursuz değildir. Umumileştirmeden alınan bilgi daimi ve sabit iseler de genellikle muğlak ve belirsiz bulunmakla beraber, umumileştirmede daima güzel seçim lazımdır. Bir sınıf veya şubeye dâhil edilecek konular ve kısımlar arasında bir ilişki ve bağlantı bulunmalı ve bir meselenin hatırlanmasıyla çeşitli konuların derhal hafızada su yüzüne çıkması için mutlak bir vasıta ve kanun söylenmelidir. “İki oranın eşitliğine tenasüp denilir” maddesi hükmü çerçevesinde, tenasüpte iki tarafın çarpımı iki merkezin çarpımına eşit olduğu konusu nasıl hemen akla geliyorsa, tamim vasıtasıyla bir sınıfa dâhil edilen mesele de öylece yakın ve ilişkili olmalıdır.

Fen ve Sosyal İlimlerde “intiza” ve “tamim” usûllerinin fevkalade faydası görülmüştür. Bu sayede önceleri eğitimcilerin gözlerini yıldırılmış olan hayvan soyları konuları günümüzde sekiz on yaşlarında bulunan çocuklar tarafından bile tamamıyla ezberlenebilmekte ve hafızalarda uzun süre korunabilmektedir. Bu gerçekten eğitim sistemimiz için övünülebilecek bir konudur.

Sonuç olarak; bir ilmin öğretimiyle mükellef olan öğretmen “intiza” yöntemiyle öğrencilerin problemlerini çözmek ve “tamim” yöntemiyle ilmin ibaret bulunduğu çeşitli konuları münasip ve hatırdaki kalacak bir düzende söylemeli ve öğrencilere o ilimden önce bir özel fikir ve en sonunda bir genel fikir vermelidir.

Bu çerçevede son cümle olarak “intizaa”ya soyutlama da denilebilir.

3.2.2.6. *Altıncı Ders*⁹³

Hâkime ve Taakkul: Musa Kâzım bu derste müstahrece yeteneklerinden “hâkime” ve “taakkul” üzerinde durmuş ve konuyu tanım ve örneklerle izah etmeye çalışmıştır.

Yazara göre zihin daima dikkat etmekten boş değildir. Dikkat bazen iç âleme ve bazen dış âleme hitap eder. İçten olsun dıştan olsun dikkat edilen şeyde iyi, kötü, güzel, çirkin, yüksek, alçak, sarı, beyaz, âlim, cahil ve muntazam, muntazam olmayan haller görülür. Zihin bir satır için “burası sarıdır, beyaz değil...” demesi ile yukarıda sayılan yetenektan başka bir yetenek daha meydana çıkarmış olur. İki şey arasında bağ ve münasebet arayan ve adı geçen iki şeyde bütün bir fark veyahut bir benzeş ve sağlam ve mükemmel bir yakınlık ve olgunluğa ulaştıran yeteneğe “hâkim yetenek” ismi verilir. Hâkim yetenek, mantık ilminde “tasdik” ve “hüküm” ismiyle bilinir. Psikoloji âlimleri akla; “hikmet” ve “şuur”; “zekavet”e “kuvve-i akile” veyahut “kuvve-i müdrike” dedikleri gibi “kuvve-i hâkime”ye de “kuvve-i mümeyyize” demişlerdir. Yazar, sadece hâkime kelimesini isti’mal etmekle yetinileceğini söylemektedir. Yazara göre çocukların muhakeme gücü artırılmalı ve iki şey arasında muhakeme ederken doğru hüküm çıkarmaya alıştırmalıdır.

Ata binmek örneğinde görüldüğü gibi, “hüküm çıkarma yeteneği” üzerinde de düzenli, sistemli çalışma gerekmektedir.

Hatasız bir şekilde hüküm çıkarmak ve iyi hüküm vermek için her hususta düşünceyi elden bırakmamak lazımdır. Fransız yazarlarından meşhur Descartes, “hâkime yeteneği”nin üzerinde önemle durmuştur.

Descartes’in kanunu şu anlamdadır: İnsan söylenen, işitilen, yazılan, yapılan ve görülen şeylere bakıp yüzeysel bir şekilde hüküm çıkarma noktasında hükmetmekle basit şeylerde bile acele göstermemelidir.

Hâkime vasıtasıyla birçok şeylerden çıkarılan türlü türlü hükümleri yeniden nazar-ı dikkate almak ve aralarındaki bağları ve ilişkileri aramak yeteneğine de “taakkul”

⁹³ a.g.e., s. 25-28.

denir. Taakkul, bir karşılaştırmadır. Taakkulda önce ve sonra şeklinde düzenlemeye gerek görülmemektedir. Bilinenden bilinmeyene geçmek, taakkul vasıtasıyla olur.

Taakkul, temel gerçeklerin ve tabii bilgilerin açıklayıcısıdır. Taakkul olmasa insanın tahsil derecesi pek sınırlı kalırdı. Bütünün parçadan büyük olduğunu bilmek yeterli değildir. Taakkul vasıtasıyla evrenin sonradan meydana gelmiş olduğu akledilebilir. Yine bu yöntemle ilahi güç olan Allah'ın değişmeyeceğini bilip bundan sonuç çıkarmak ve her okuduğumuzu ülke ve devletin gelişmesi bâbında uygulamaya çalışmak da kolay olacaktır. Şu halde taakkul etmek birçok harici hükümleri yeniden incelemek ve düşünmek demek olmayıp, her şeyin arka planında olan sebepleri aramak demektir.

Musa Kâzım insanların bir hayli zaman putperestliğe kapıldıklarını (inandıklarını), fakat zamanla her eserin bir tesir edeni olduğunu da farkettilerini belirtir. İnsan temel gerçekleri ve tabiyelerini taakkul vasıtasıyla geniş çıkarımlarda bulunarak ve umumileştirerek (genelleştirerek) nihayet âlemin (dünyanın) sahipsiz olmadığını idrak etmiştir. Yine insanoğlu Allah'ın birliğini kabul etmeye vahdaniyet-i ilahiyeyi kabule ve peygamberliği onaylamaya mecbur olmuştur. İnsan iki sûretle taakkul eder. Ya külden cüze (bütünden parçaya) veyahut cüzden küle (parçadan bütüne)... Külden cüze inmek sûretine “istintaç” yani netice çıkarmak ve cüzden küle varmak sûretine de “istiksa” yani bir şeyi inceden inceye araştırma denir. “İstintac” ve “istiksa”, tahlil ve terkib gibi elfaz-ı menusun alışılmış lafızların eşitidirler.

Yazar tahlil ve terkibe ileride değineceğine vurgu yaparak, bu konuyu burada açma gereği duymamıştır.

3.2.2.7. Yedinci Ders⁹⁴

Hafıza: Mustahfaza yeteneklerinden “hafıza” üzerinde duran Musa Kâzım, öncelikle bu derste bazı temel terimleri açıklama yoluna gitmiştir.

Yazar, hafıza yeteneğinin, kısa tabirle hafızaya dair verilecek açıklamaların kolaylıkla anlaşılabilmesi için lisanımızda alışılmış ve kullanıla gelmiş olan

⁹⁴ a.g.e., s. 28-31.

“düşünce”, “anlama” ve “düşünme” kelimelerinin hakiki manalarını tarif ve beyan etmenin lüzumuna değinmiştir. Düşünmenin “tartmak” manasına geldiğini, birkaç şeyi yan yana getirip tümü arasında bir fark görmek ve bu farktan bir düşünce meydana getirmek olduğunu söylemiştir. Müellifimiz, buna dair de bir örnek vermiştir: Ağaç ile hayvana bakıldığı vakit zihin, ağaç ile hayvanı aynı anda düşünür. Yani iki nesne arasında bir fark görür ve bu fark ruh marifetiyle anlaşılır. Yazar, ağacın zihinde bıraktığı özel şekline “tasavvur” dendiğini söyler. Tasavvurun zihnen his olunmasına “mana” ve lisanen ağaca ağaç denilmesine “fıkr” ismi verilir.

Beş duyu organı vasıtasıyla meydana getirilen, bilinen ihsasat ve hakikat ve adalet gibi varlığı göz önünde olmayıp da zihnen anlaşılan bilgiye de “mefhumat (mana)” denir. “İhsasat” ile “mefhumat”, her gün muhtaç bulunduğumuz ve iştigal eylediğimiz şeylerdir. Mefhum tabirine lafız olarak eşit olmak üzere “ihsas” yerine “mahsus” kelimesinin kullanımıyla, gerektiği zaman “mahsusat” ve “mefhumat” denilmesi hata değildir. “Fıkr” ile “tasavvur” kelimeleri hâlâ kullanılsalar (fayda sağlasalar) da “mahsus” ve “mefhum” kelimeleri günümüzde Fen Bilimleri tabirlerinden çıkarılmışlardır. Lafzın güzelliği bir genel manayı içine alıp, mefhumat ve mahsusat ortaklaşa ve his ile anlama kelimelerine eş olarak kullanılmaktadır.

Musa Kâzım, Fransızların fehm ve idrak (anlama) tabirini yalnız “conception” kelimesiyle ifade ettiklerini, Türklerin ise mefhumatı ifade etmek için derk (kavrama), teferrüs (sezme), ve iz’an (kavrayış) gibi kelimeleri kullanmakla mefhumat dairesini genişlettiklerini ve artırdıklarını söylemektedir. Mefhumat ve mahsusat kelimesinin birbirinin yerine kullanılması büyük edebiyatçılar tarafından pek hoş karşılanmaz. Esasen bu konular ilmî tartışmalar içinde ele alınması gerekli şeylerdir, ancak öğrencinin eğitiminde ileri gidilmek isteniyorsa bu tabirlerin anlamları, benzer veya farklı manaları hakkında temel bazı fikirlerin edinilmesi eğitimcilerle şarttır.

Musa Kâzım, konu ile ilgili tanımlamalarına devam etmiştir. Şöyle ki, geçmiş zamanda geçen bir fikir, bir tasavvur, bir his veyahut bir mananın tekrar zihne gelivermesi veya düzenli bir şekilde getirilmesi hususuna “hatırlama” ve hatırlanan

bir fikrin başka bir şekle konulmasına da “hayalde canlandırma” ismi verilmiştir. Hatırlama ve hayal etme, hafıza için ata vurulan bir kırbaç gibidir.

Diğer taraftan kişinin istem dışı hafızasında kalan hatıralara ise “tevarüd” ismi verilmektedir.

Yazar, bu açıklamalardan sonra hafızayı tarif etmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Ona göre, “hafıza” geçmiş zamanda zihnimizde meydana gelmiş olan mahsusat ve mefhumatı yani düşünceleri, mülahazatı, tasavvuratı, gözle görülen veya işitilen şeyleri zihne getirici bir güçtür ve hafıza için insan ruhunda koruyucu bir yetenek demekle bir beis yoktur. Hafıza, aklın diğer yeteneklerinin bir aynasıdır ve bunların dolaştığı bir mekândır.

Mahsusat ve mefhumatımız hafızada korunmuş olmasaydı “intiza”, “tamim” ve “taakkul”un önemi olmazdı.

Musa Kâzım, “taakkul”un hayal ve zihnen tasavvuru mümkün olmayan şeyleri taakkul edemeyeceğini söylemiştir. Ona göre, hafızanın varlığı ne derecede lazımsa bazı seçkin vasıfların varlığı da o derecede lazımdır. Hafıza, mahsusat ve mefhumatı sürat ve suhuletle korumalı ve koruduğu şeyleri asla unutmamalı ve gerektiğinde hatasız ve çarçabuk bize teslim etmelidir. Güçlkle koruyan, öğrendiğini unutan ve gerektiği zaman istenilen şeyi hatırimıza getirmeyen hafıza, hiçbir vakit makbul ve muteber olamaz.

Basit bir ifade ile hafıza, hakiki bir mahzen olmayıp dikkat ve taakkul gibi zihnin bir yeteneğidir. Hafızanın olgunlaşma derecesi dokuz ile yirmi iki yaş arasındadır. Yirmi iki yaşından sonra hafıza gerilemekte ise de tahsil sayesinde gerilemesine karşı gelinmek ve temel yeteneklerini korumak mümkündür. Öğrencilere, tarihî olayları hafızalarında korumalarını sağlamak için olay öncelikle aktarılmalı, dinleyen öğrenci var kuvvetini dikkate vermeli, verilen ders birkaç defa tekrar ettirilmeli ve söylenen şey herkesçe malum değil ise başka bir şeye bağlanmalı, ikisi arasında bağ kurulmalıdır. Bundan başka hafızanın güçlendirilmesi için öğrenciye az ders vermek, her ders için bir teneffüs zamanı ayırmak, bir geometri meselesini güzelce tarif, izah,

inceleme ve yorumlamak ve dersler arasında bir düzen ve bağlantı bulunmasını sağlamak önemli görülen kurallardır.

Musa Kâzım, yedinci dersle ilgili aktarımının son bölümünde, en sıhhatli ve geniş hafızanın sıhhati mükemmel olan kişilerde bulunduğunu, zayıf bir bedenın sıhhatli bir hafızası olamayacağını belirtmiştir. Yazar, şu son anlamlı ve günümüzde de geçerliliğini koruyan uyarısıyla dersine son vermiştir:

“Hafıza irsen intikal eyleyici bir yetenek olması açısından havadar yerlerde yaşamaya, içkili ve kötü ortamlardan kaçınmaya dikkat etmemiz gerekir.”

3.2.2.8. Sekizinci Ders⁹⁵

İştirak-i Tasavvurat: Musa Kâzım, bu derste mustahfaza yeteneklerinden “iştirak-i tasavvurat” üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur.

Geçen derste yazarımız zihinde oluşan özel bir konu veya düşüncenin hususi şekline “tasavvur” denildiği üzerine tanımda bulunmuştu. Ona göre, düşünceler arasında daima bir uygunluk ve münasebet ve sağlam bir tabir, güçlü bir bağ, bir ortaklık bulunmaktadır. Bu durum zihnın özel ve önemli bir yeteneğidir. Bu da bir hatırlamadan başka bir hatırlama meydana getiren bir yetenektir ki hafızanın en mühim yardımcılarında birisidir. Düşünceler birbirini uyandırıcı olmamış olsaydılar, hatırlama dairesi mesabesindeki hafızamız pek sınırlı kalırdı. O halde hafızanın kapasite ve kabiliyet derecesi olmazsa, geçmiş zamana ait birikimler ve düşünceler vücut bulmaz, bu güne ulaşmaz. Bundan dolayı da insan için bir ilerleme ve bir tecrübe birikimi de oluşmaz.

Düşünce üretme yeteneğinin kanunu ve kuralı bilinemediği için öğretmenler her zaman çocukların yüzde sekseninin hafızadan mahrum bulunduklarını zan ve tahmin ederler. “İştirak-i tasavvurat” kanununa uymaksızın öğrencilere ders vermek buz üstüne yazı yazmak gibidir. Coğrafyanın her kelimesi yapılan haritanın bir kısmını kapladığı gibi her fikir, her düşünce, hâsılı zihnın her çeşit mahsulü diğer bir düşünceye bağlı bulunmalıdır.

⁹⁵ a.g.e., s. 31-34.

Öğrenciler, bilgi ve kavrayış düzeyi bakımından doğuştan birbirlerine benzer özellikler taşıyalar da, öğrencilerin düşüncelerinin gelişimi ile ilgili ders veren öğretmen, bir öğrencinin düşünce yapısındaki doğal bağlantısını arayıp bulmalı ve bunu öğrencilerle paylaşmalıdır. Fikir üretme ya suni ya akli olur. “İştirak-i suni” mevki, zaman, benzerlik ve zıtlıktan, “iştirak-i akli” ise müessir ile “eser, kural ile sonuç, vasıta ile maksat ve işaret ile kendisine işaret olunan”dan ibarettir.

Yazar bu iki çeşit iştirakin birer örnek ile anlatılabileceğini söylemiştir. İstanbul’un güzelliğinden bahsedilirken Kâğıthane âleminin hatırlanması doğaldır. Babasına benzeyen bir arkadaşımızın çocuğunu gördüğümüzde, o arkadaşımızın şekil ve siması da hatıra gelebilir.

Musa Kâzım, zıtlık üzerine ise, cenazeye rast gelenin elbette sağlığının kıymetini anlayacağı örneğini vermiştir.

Akla dayalı çıkarımda bulunmak suni bir çıkarımda bulunmaktan daha tesirlidir. Bir sohbetinde cinayet konusu konuşulurken tesir eden ile eserin yani katil ile maktulün hemen sorgulanması zaruri gibidir. Temel olan bir kanunun neticesini sormak yani kanunun özel bir yönü olup olmadığını anlamaya insan tabii olarak istekli bulunur. İlk treni gören köylü trenden ne gibi faydalar ve iyilikler görüleceğini defalarca soracağı gibi, iştirak-i tasavvurat yeteneğinin tesiri sayesinde, bir bağ ve bahçenin ötesinde bir köy veyahut bir kasaba bulunacağını düşünür.

İştirak-i tasavvurat yeteneği, tarih bilgi birikimine sahip olarak tarih okumak isteyenlerin birinci başarısıdır. Tarihin her bir olayı diğer bir olaya dayandığından, isnatta bulunurken, akıl ve hikmete uygun bir dayanak ortaya koymak gereklidir.

Eğitim sistemi içinde önemi büyük olmakla birlikte, iştirak-i tasavvurat yeteneği eski zamanda bazı batıl inanışlara da meydan vermiştir. Mesela durup dururken ölümden bahsetmek caiz değilmiş; çünkü ölümün zikriyle ölüm musibetlerinin meydana gelmesi imkân dâhilinde imiş! Gereği yokken ölümü zikretmek münasebetsiz ise de isminin zikriyle Allah tarafından ihsan edilen ömrün vadesi bitmeden söz ile uzayıp kısılması da o derecede ilgisiz bir inanıştır. Eski milletlerden birçoğu batıl inanışlardan kaynaklanan sıkıntılara maruz kalmışlardır. Musa Kâzım, bu örnekle,

XX. yüzyıl başlarında dünyada kabul görmüş modern eğitim anlayışını benimsediğini bir kez daha göstermiştir. Nitekim ona göre, İslam dininin zuhuru ve eğitimin her tarafa yayılmasıyla akıl ve hikmet ile din ve ahlaka dayanmayan batıl inançlar bertaraf edilmiş ise de bazı koca kadınlar ile bir takım cahil peder, valide, lala, dadı ve mürebbiyelerin saçma sapan sözlerine halen son verilememiştir. Bu şekilde Musa Kâzım, eğitimde hurafelerle mücadele etmenin de önemini altını çizmiştir. Batıl inançlar için bir fihrist yapıp, akşam dersinde öğrencilere saçma sapan sözlere kapılmamalarını anlatmak öğretmenler için bir görevdir.

Musa Kâzım, öğretmenlere bu çarpıcı ve güncelliğini koruyan öğütlerle sekizinci dersini bitirmiştir.

3.2.2.9. Dokuzuncu Ders⁹⁶

Hayal: Musa Kâzım, dokuzuncu dersi, mustahfaza yeteneklerinden “hayal” bahsine ayırmıştır.

Yazar, öncelikle hayalin tanımını yapmıştır: Göz önünde olmayan bir şeyi zihnen düşünmek ve anlama yeteneği “hayal” olarak adlandırılır. Bazen düşünülen bir şeyin aslı ve esası olmayabilir. Yazar, bununla ilgili bir örnek vermiştir: Bilginlerden biri Hindistan’ın servet ve zenginliğinden bahsederken “altın çiçek veren bitkiler” tabirini kullanmıştır. Hâlbuki “altın çiçek verecek bitki” yeryüzünde yetişmez. Buna rağmen yazarın benzetmesi ve hayali makul ve makbuldür. Çünkü bu bir benzetme ve hayal gücünün ürünüdür. İnsanoğlu olarak ifadelerimizi pekiştirmeye yarar.

Yazara göre zihin, evvelce gördüğü ve işittiği şeylerin eşkâlini düşünürse, hafıza ile hayal birbirine karışır. İlmen hayalden maksat, sırf kendi kendine ait olan hayal yeteneğidir. Saf, katışıksız olan hayalin, yeni yeni şeyler icat etmeye ve iki fikir veya nesneyi birleştirip her ikisinde gördüğü eksikleri tamamlayarak neticesinde hatıra gelmeyen fevkalade bir şey meydana getirmeye gücü yeter. Hayalin bu kısmı pek az kişiye nasip olmuştur. Osmanlılarda Mimar Sinan ile Şeyh Galip ve Frenklerde Kant, Mişel, Anjohomer gibi...

⁹⁶ a.g.e., s. 35-38.

Yazar, her mesleğin kendine mahsus bir hayali olduğunu ve sekiz on çeşit hayal sayılabileceğini ifade etmiştir. Bunlar;

1. Riyaziyat,
2. Sanat,
3. Şiir,
4. Ticaret,
5. Siyasiyat,
6. Harp ilmi,
7. Öğretim ve eğitim,
8. Musiki,
9. Ressamlık.

Musa Kâzım’a göre, bir mesleğin hayaline sahip olan zatın başka bir meslekten habersiz olması mümkündür. Şüphe yoktur ki Mimar Sinan inşaatta taklidi kabil olmayan bir maharete sahip iken, iki kelimeyi yan yana getirip bir mısra yapmaya yetenekli değildi. Mimar Sinan şiire yönelmiş olsaydı, mimarlıktaki kadar bir şöhrete erişemezdi.

Hayal; icat yeteneğine sahip ise de tabiatta mevcut olmayan şeyleri icada gücü yetmez. Çünkü yeniden icat etmek Allah’a mahsustur. Hayalin, ilk defa keşfetmek ve sanatkârane bir şeyler yapabilmesi; *vicdan, hafıza, hissiyat ve beş duyu organı* gibi zihinde tutulan yeteneklere bağlıdır. Hayal, kendisine arz olunan şeyleri birer birer teftişten geçirir ve kendi düşündüğü gibi bir eser meydana getirmeye gayret eder. İncelemeye aldığı şeylerin elemanlarını kâh azaltır, kâh artırır, kâh yükseltir ve büyütür. Bir ressamın hayali, örneğin aceleci bir kişinin cisim, şekil ve simasını tersim edeceği vakit, evvela birkaç aceleci insanın şekil ve simasını göz önüne getirir. Birinin endamını diğerine kıyaslayarak ve öbürünün elbisesini bir kat daha eskiterek evrende örneği görülmedik bir aceleci insanın şeklini tarif etmeyi başarır. Böylece tabiatta “altın çiçek veren bitki” yoksa da altın ile çiçek arasındaki münasebet büyütülerek, bu şekilde dikkat çekecek tabirlerin icadı meydana gelmiş olur.

Bundan anlaşılıyor ki benzetme, mecaz ve kinaye gibi edebi sanatların menşei hayaldir. Bir yazarın mutlaka hayali parlak olmalıdır. Edebiyat hayal demektir. Hayali olmayan yazarın eserlerini incelemek insafsızlıktır.! Edebi sanatlardan başka hayalin daha birçok faydaları vardır. Ümit, maksadı ortaya koymak, ressamlık ve süslenme gibi ruha hoş gelen şeyler hep hayal mahsulüdürler.

Hayal, faydalı şeylere mahsus kılınmazsa zararlıdır. Hayaller kontrol edilemezse kişide boş hayaller doğar ve hatta heva, heves, kibir ve gurur, rüya, şan şöhrat hırsı, yalan dolan ve liderlik hırsı meydana gelir.

Hayal, küçük çocukların oyuncağıdır. Hayal gücü ile çocuk bebeğe gelin, değneğe at, sandalyeye araba ve kulübeye saray diyerek kendisini eğlendirmeye ve gelecek için bir sermaye hazırlamaya meyleder.

Hayal zamana, mali usûllere, doğal durumlara ve siyasi kanunlara tabidir. Lamii'nin şiirlerine, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat zamanlarında özel bir önem verildiği halde günümüzde o ekolde yazılan şiirleri inceleyen belki on kişi bile çıkmaz. Eski zamanlarda süs altın ve gümüşten ibaret idi. Bugün ise süs sadelik ve tabilikten başka bir şey değildir.

Hayal, farazi düşüncelerin olumlu manada seçiminde çok fazla yardım ettiğinden dolayı, hikmet ve cebir gibi ilimler ve fenlerle uğraşanlara hayalin varlığı fayda sağlar. Hayal ve tasavvur, anlaması (fehm ve idraki) mümkün olmayan tariflere, izahatlara mevhumlar ismi verilir. Hayalin bir ismi de mütehayyile yeteneğidir. Beyinde hayal kurma merkezinin olduğuna inanılır.

3.2.2.10. Öğretim Kuralları (Onuncu ve On Birinci Ders)⁹⁷

Musa Kâzım psikoloji derslerine bir ön hazırlık olmak üzere öğretim kuralları ismiyle bazı kurallar topladığını ve tertip ettiğini söylemiştir. Eğitimle ilgili yöntem ve teknikleri kendisinin düzenlediğini ve uzun tecrübelerden sonra bunlara ulaştığını ve bu yöntem ve tekniklerin eğitim ve öğretimdeki öneminin çok büyük olduğunu,

⁹⁷ Yazar, burada dokuzuncu dersten sonra, normalde onuncu derse geçmeli idi. Ancak böyle bir başlık göremiyoruz. Buradaki başlık muhtemelen onuncu ve on birinci dersler çerçevesinde konulmuştur. **a.g.e.**, s. 38-49.

meslektaşlarına kendisiyle iftihar ederek söylediğini belirtmiştir. Yazara göre her öğretmen öğretim kurallarını ezberleyip onlara göre ders vermelidir. Yazar öğretim kurallarının yayılmasıyla Osmanlı eğitim sisteminde büyük bir ilerleme meydana geleceğini düşünmektedir. Öğretim kurallarına aşağıda değineceğini belirtmektedir.

Yazar öğretim yöntemlerinin Ankara Lisesi yardımcılara gösterildiği gibi nakledileceğini söyledikten sonra öğretim yöntemlerini sıralamıştır.

1. Öğretim akla dayanmalıdır.

Musa Kâzım öğretimin akla dayanması gerektiğini şu özlü sözlerle açıklamıştır: “Okutacağımız derslerde söyleyeceğimiz ve öğreteceğimiz her şeyin akla ve hikmete uygun düşmesi gerekir.” Yazara göre tarih derslerinde mutlaka gerekçenin açıklanması gerekir. Örneğin “*Kayser, Roma Hükümeti’ne hizmet etmiştir*” demek yeterli olmaz. Buna dair delillerin söylenmesi gerekir. Diğer taraftan derste bir konu ile ilgili açıklanan sebepler hiçbir zaman unutulmaz. Bu nedenle öğretmenin ağzından sebebi beyan olunmamış hiçbir sözün işitilmemesi gerekir. Dolayısıyla bu kanun vasıtasıyla öğrencilerin akıl ve hâkimesi genişler ve kuvvetlenir.

2. Eğitim öğretimde âlet ve edevat kullanılmalıdır.

Musa Kâzım’a göre öğretim aletlerle ve edevatlarla açıklanmalı ve yorumlanmalıdır. Mevhumlar öğrencilerin düşmanıdır. Yazar öğrencinin görmediği ve anlamadığı şeyi çalışmayacağını söyleyerek buna bir örnek vermiştir: Almanya haritası tahtaya çizilmezse Almanya Hükümeti ile ilgili yazdırılan şeylerin hiçbir faydası görülemez. Öğrenci, yazdırılan şeyi yazdığı vakit anlayamaz ise sonra hiç anlayamaz. Yazar öğrencinin anladığını seveceğini, inceleyeceğini, anlamadığı şeyi ise körü körüne ezberleyeceğini söyler. Öğrenci, anlayan konumunda olmalı, ezberleyen bir makine olmamalıdır. Her dersin bir araç gereci düşünülebilir ve imal edilebilir. Geometri ve hesap dersleri mutlaka özel aletlere muhtaç değildirler. Geometri dersi için dersane levahı ve hesap için de parmaklar ile kalemler yeterlidir.

Yazar, Kastamonu’da görevli olduğu yıllarda öğrencilere bütün hikmet aletlerini ağaçtan yaptırmıştır. Hatta O, sonraki yıllarda da bu havaic ve kara makinelerini

kütüphanesinde muhafaza etmiştir. Musa Kâzım alet ile okutulan dersin hem kolaylıkla anlaşıldığına hem de unutulmadığına vurgu yapmıştır. O'na göre bu kanunun bir faydası da şudur: Öğrencilerin dikkat ve gözlem yeteneklerini artırır ve genişletir.

3. Öğretim basit ve kısa olmalıdır.

Öğretimde şairane cümleler ve edebi ibareler pek fazla lazım değildir. Beyan olunacak fikir iki üç kelimeden ibaret bir bölüm ile anlatılmalıdır. Musa Kâzım, müsel ve bitişik cümle ve ibarelerin öğretimlerde kullanımının öğrencileri doğrudan doğruya çalışmamaya davet etmek demek olacağından, bu fikirden katıyen vazgeçilmesini istemiştir. O'na göre, öğretimde fikir, bilgi ve bunları anlatmak için kolay ibareler lazımdır. Kitabete lüzum yoktur. Kitabet müntehilere mahsustur. Öyle ki öğrenciye yazdırılacak bir konu uygun bir lisan ile söylenmeli, genel ahlak kurallarına ters düşmemelidir. Öğretilecek şey, öncelikle kısa olarak beyan olunmalı ve esas madde anlatıldıktan sonra ayrıntıya geçilmelidir. Öğretimde verilecek bilgi az, fakat faydalı olmalıdır. Öğretmen öğrencilere kendi anladığını söylemeli ve kitaptan hiçbir şey yazdırmamalıdır. Kitabın içeriği anlaşılır bir halde olsaydı öğretmenlere ihtiyaç kalmazdı. Öğretmen daima fikir ve hafızasının mahsulünü satmalıdır. Öğretmen elindeki kitaptan ders anlatırsa öğrenciler tarafından kendisi de bir kitap kabul edilir. Kendine karşı öğrenciler olumsuz düşünceler geliştirirler. Genellikle dershaneye kitap ile giren öğretmen, hakikatte öğretmen olmayıp ona da öğrenciler içinde bir öğrenci gözüyle bakılmalıdır. Musa Kâzım, sonuç olarak, bu konuyla ilgili derslerin basit ve kısa olmasının öğrencilere okulda çalışmayı sevdirdiğini söylemiştir.

4. Öğretim tahlilî ve terkebî olmalıdır.

Mesela öğretmen, hesapta bölme kuralını öğretecekse, öncelikle bölmeye dair birkaç örnek yapmalıdır. Bölmenin nasıl olacağını güzelce göstermelidir. Birkaç örnek böylece gösterilir ise, bölmenin kuralı tahlil (inceleme) yoluyla gösterilmiş olur.

İkinci olarak bu örneklerden çıkarılacak esas neticeler birleştirilip ondan sonra bildiğimiz bölme tarifi yazdırılmalıdır. Acemi olan öğrenciler için bir geometri

konusu ne kadar kolay ve açık olursa olsun yine de bu, öğrenciler tarafından belirgin olmayan bir nesne ölçüsünde düşünülür. Dolayısıyla derste verilecek bir konu veya öğrenilecek şey, öncelikle kısımlara ayrılmalı, her kısmın tatbiki güzelce gösterilmeli ve nihayet maksat neyse mükemmel bir şekilde birleştirilerek yazılmalıdır. Şu da unutulmamalıdır ki, *öğretimin başlangıcı inceleme ve sonu ise sentezdir*.

Bir hakikati anlamak ve bir zorluğu halletmek için inceleme ve birleştirme iki kuvvetli araçtır. Öğrenciler okulda inceleme ve sentez yollarında maharet sahibi olurlarsa, sonunda ulaşacakları makamların her türlü zorluğunu bertaraf etmede başarılı olacakları tecrübe edilmiştir. İnceleme ve sentez konusunda Descartes harikulade bir zekâ ve güce sahip olup, bu konuda öğrenciler için örnek alınacak bir şahsiyettir.

Eğitim öğretimde diğer bir kural da şudur ki, öğretmen ders esnasında incelediği kanun ve kuralları birleştirmeyince öğrencileri dershaneden çıkarmamalıdır. Öğretmen her derste inceleme ve sentez kurallarına müracaat etmeli ve nasıl müracaat ettiğini de öğrencilere göstermelidir ki onlar da inceleme ve sentezin ne olduğunu anlasınlar. Öğrencilere inceleme ve sentezi öğretmek onları yarım bir hâkim yapmak demektir ki okul ile ilimler ve fenlerden maksat da budur; yani amaç, hayır ve şerri ayırmaya gücü yeten gençler yetiştirmektir.

5. Öğretim yavaş ve tekrarlı olmalıdır.

Öğretmen, yazı yazmayı öğretirken, vakti müsait olduğunda o derste önceki derste geçen bazı konu başlıklarını yeniden gündeme getirmelidir. “Az” ve “iyi”, “çok” ama “fena”dan iyidir. Genellikle öğrencilerin zihin yetenekleri farklı olmadığından, öğrenciler bir derste çok şeyler bilseler de bir sonraki gün bildiklerini unuturlar. Acele etme gelişmenin düşmanıdır. Öğrencilere yavaş ve az okutmak yeterli değildir. Okutulan şey daima başka tabirle ve her gün tekrar edilmelidir. Öğrencinin gelişmesini isteyen öğretmen tekrarlarda asla usanmamalıdır. Layıkıyla düşünülürse öğretim ve ders alma tekrardan ibarettir. Öğretmen dershaneye girer girmez önceki dersi kesinlikle kısa bir şekilde tekrar etmeli; ders sırasında okuttuğu fennin kuralını

münasebet düştükçe ya kendi söylemeli veya öğrencilere söyletmeli, ders sonunda okunan dersi üç dört defa özet olarak öğrencilere hatırlatmalıdır.

Musa Kâzım, bu konuyla ilgili son olarak, az ve tekrar edilmiş dersin faydalarının görüldüğünü ve insana lazım olan hafıza yeteneğinin bu sayede artacağını ve genişleyeceğini söylemiştir.

6. Öğretim pratik olmalıdır.

Musa Kâzım'a göre, bir dersin teori kısmı işlendikten sonra o dersin tatbikine çalışılmalıdır. Öğrencilerin sorunlarını halledebilecek bir çare varsa o da tatbik etmektir. İnanılan şeylerin neticesi abdest ve namazdır. Abdest ve namaz olmayınca inanılan şeylerin meseleleri istenildiği kadar öğrenilsin, bugün okutulan şey yarın unutulur; hele duaların az ezberlenmesi zor olur.

Öğretmen bir dersi tatbik yapmadan geçmemelidir. Bazı tatbik dershanede, bazıları okul civarında ve bazıları da vazife tarzında icra olunur. Öğrenciye verilecek vazife zor olmamalı ve buradan elde edilecek sonucun, mahalli ihtiyaçlar ve fenlerde faydası görülmelidir. Vazifeler iyi yapılır ise öğretmenin güzel ders okuttuğuna hükmolunur. Teoriyi anlayan öğrenci tatbiklerde (pratiklerde) zorlanmaz. Pratik olmayan öğretmen, teorik olamaz. Çünkü dersin pratiği yapılmadı ise anlaşılır ki öğretmen teorisini körü körüne kitabından çıkarmış ve kendisi anlamadığı halde öğrencilere yazdırmıştır. Bir derste öğrencilere abdestin nasıl alınacağı tarif edilir ise yalnız abdestin tarifıyla yetinilerek hemen sekiz on öğrenciye dershanede abdest tatbiki yaptırılmalıdır. Kimya dersinde havanın öğeleri gösterilmek lazımsa buna dair âlât ve edevat çarçabuk dershaneye getirilmeli ve birkaç öğrenciye bunların adları tekraren saydırılmalı ve tarif ettirilmelidir.

Musa Kâzım, bu madde ile ilgili sonuç cümlesinde öğretmenlik mesleğine hizmet edilmek isteniliyorsa, daima tatbik taraftarı olunması gerektiğinin altını çizmiş ve böylelikle çocuklara okul ile ilmin gerekli olduğunun anlatılabilmesinin mümkün olabileceğini belirtmiştir.

7. Öğretim dine ve ahlaka dayanmalıdır.

Musa Kâzım, bu başlık altında uzun açıklamalar yapmayacağını, konu bilindiği için özet olarak birkaç söz söyleyeceğini belirtmiştir. Ona göre her dersin sonunda diyanet ve ahlaka dair birkaç söz söylemek lazım ve gereklidir. Özellikle astronomi, felsefe, genel tarih ve tarih-i tabii derslerinde din ve ahlaka dair birçok şeyler söylenebilir. Yazar, burada Fransız milli eğitim bakanlarından Gizo'nun sözüne yer vermiştir: “Bir okuldaki genel eğitim havası din ve ahlaka uygun olmalıdır.”

8. Öğretim yerli yerinde ve düzenli olmalıdır.

Eğitim faaliyetleri esnasında bir ders kısımlara ayrılmalı ve dersin kısımları arasında bir münasebet aranmalıdır. Ehem mühimmden; kural neticeden; yazar eserden; genel menfaatler ise özel menfaatlerden ileride bulunmalıdır. Bir dersin düzenli olması ve o dersi yerli yerinde anlatmak için pek çok kısma ayırmak da doğru değildir. Örneğin Hesap dersinde amâl-i erbaa, ondalık kesir, ondalık olmayan kesir ve tenasüp konularını hesap kitaplarında yapılan düzene göre okutmak lazım geliyorsa da mesela ondalık kesir için ayrı ayrı kısımlar düzenlemek veya küsurat gösterilmeden orantı konularından bahsetmek katiyetle doğru değildir. Öğretmen, dershanede bahsedeceği konuları öncelikle evinde düzenlemeli ve dershaneye girince hangi şeyi öncelikle anlatması gerektiğini düşünüp öğrencilere karşı rezil olmamalıdır. Öğretmenin fikri düzensiz ve perişansa öğrenciler de öyle bir düzensizliğe alışır. Dersini hazır etmeden dershaneye giren öğretmene görevi vazife etmemiş gözüyle bakılmalıdır.

9. Öğretim açık ve dikkat çekici olmalıdır.

Musa Kâzım'a göre okulda Türk dili kurallarına uygun olarak işlenmeyen ders, öğrenciler tarafından istemeye istemeye dinlenilir ve bu durum ise öğrencilerin tabiatsız alışmalarına neden olur. Yazdırılacak şey ahenktar ve akıcı olmalı ki öğrenciler iyi şeyleri sevmeye alışsınlar. Açık olmayan ders muğlak olur ki; daha sonra öğrencilerin hafızalarında çarpık izler bırakır. Öğrenciler bu fikirleri ilerletemez ve genişletemez. Bu fikirlerin üzerine koydukları da çarpık olur. Açık olan ibareler arasında dikkat çekici bazı benzetmeler ve yakıştırmalar karıştırılması ve dâhil edilmesi faydalı olacaktır. Şu kadar ki benzetmeler, açık olan cümle ve

ibarelerden daha açık daha vazıh ve daha sevimli olmalıdır. Matematik, trigonometri gibi bazı derslerde açık olmak mümkün ise de buna benzer ilimler ve fenler benzetmelerin dışındadırlar. Bu kural lisan, tarih, coğrafya, ahlak ve tabii ilimler derslerinde daha kolay uygulanabilir.

10. Öğretim düzeltmelere dayanmalıdır.

Öğretmen dersle ve bütün öğretim faaliyetleriyle ilgili olarak, gittikçe eksiklerini tamamlamalıdır. Öğretmenin bir sonraki dersi daha açık, daha faydalı ve daha geniş olması gerekmektedir. Öğretmen her gün her faaliyetini tecrübe süzgecinden geçirmeli, bir senenin tecrübelerini ertesi sene öğretimlerinde kullanmalıdır. Öğretmen eski kafalı görünmemeli ve sık sık fikir de değiştirmemelidir. Eski ve yeni öğretmenlerin öğretimlerine dikkat etmeli, lakin kendi de güzel bir eğitim- öğretim yöntemleri geliştirmelidir. Böylece onun terbiyesine verilmiş olan çocuklar, memleketin geleceğinde iyi yetişmiş olacak şekilde bir eğitimden geçirilsinler. İşte öğretmen bunun için çalışıp yeni tedbirler geliştirmelidir. Öğrencilerin ödevlerini bizzat gözden geçirip gerekli yerlerini düzeltmeli; hepsinin yanlışlarını tespit edip onlara söylemelidir. Çalışkan öğrenciyle tembel öğrenciyi birbirinden ayırmalı, her öğrencinin noksanlarını bulup onları tamamlamak için yeterli vakti ayırmalıdır.

Öğretmen her derste her öğrenciyi en az bir kere dinlemeli ve onun eğitim birikimini soracağı sorularla ölçmelidir. Öğretmen daima tembellerin ödevlerini özellikle ayrı ele almalı ve vazifelerini (ev ödevlerini) toplayıp evine götürerek burada düzeltmeleri yapmalı, bilahare bir sonraki derste sınıfa götürerek ödevin eksik yönlerini öğrenciyle paylaşmalıdır ve ödevin nerelerinin düzeltildiğini de bizzat açık olarak öğrenciye ifade etmelidir. Ödevi evinde düzelttikten sonra meydana getireceği bilgiyi dershanede alenen söylemelidir.

Öğretmen gayretli öğrencileri takdir etmeli, beğenmeli, teşvik etmeli, isteklendirmelidir. Öğrencilerin her türlü zorluğunu, durum ve eksiklerini o derecede tamamlamalıdır ki öğrenciler kendi kendilerine çalışmaya, çalışmayı sevmeye ve başvurdukları kitabı anlamaya heves etsinler ve neticede bu konuda başarılı olsunlar.

Diğer taraftan öğrenci, daima öğrencilik etmemeli, kendiliğinden üretmeye ve kendi gelişmesinin sonucunu bizzat anlamaya çalışmalıdır. Öğretmen, öncelikle öğrencileri zorlamaya çalışmamalı ve onların da gayret göstererek zamanla bir öğretmen gibi gelişeceklerini söylemelidir. Burada şunu belirtmek gerekir ki öğretmen, yükselme ve gelişme taraftarı olsun ki öğrencilerde yükselme fikri meydana gelebilsin.

Eğitim öğretim faaliyetleri esnasında öğrencileri bir şey icat ve meydana getirmeye alıştırmak gereklidir. Verilecek vazifede öyle sorular sorulmalı ki öğrenci soruların cevabını bizzat bulmaya çalışmalıdır. Bazı vazifeler, yani ev ödevleri, bir örneği taklit etmek için verilmelidir. Verilen örnek basitleştirme, genişletme veyahut başka bir sûrete sokulmalıdır. Öğrencilerin birçok hatalarını anlayıp düzeltmek için verilecek vazifeler daima çeşitli olmalıdır. Mesela yazı vazifeleri bir gün meselelere, bir gün resmiyete, bir gün makalelere, bir gün yazışmalara, bir gün bilgiye, başka bir gün düz yazıya ve bir olayı nakil ve hikâye etmek gibi şeylere dair olmalıdır. Bu gibi ev ödevleri sayesinde dil, fikir, ahlak, ifade, terbiye ve bunlara denk şeylerin hataları düzelmiş olur.

11. Öğretim soru ve cevap tarzında olmalıdır.

Yazar bu başlıkla ilgili olarak şöyle bir örnek vermiştir: İlkokula başlayanlara Devlet-i Aliyye'nin ortaya çıkışı güzelce ve hikâye tarzında anlattırılıp defterlerine yazdırıldıktan sonra "Süleyman Şah kimdir, hangi boya mensuptur, ortaya çıktığı kabilenin ismi nedir?" gibi soruların ayrıca sorulması gereklidir. Soru ve cevap usûlü acemilere (birinci sınıf öğrencilerine) mahsus ise de, son sınıftaki öğrenciler için de faydası kaçınılmazdır. Sorulacak sorular kısa ve faydalı olmalı ve verilecek cevaplarda da konu dışına çıkılmamalıdır. Öğretmen her dersi sorulara ayırmalı ve gelecek derste ne gibi şeyler sorulacağını defaatle söylemelidir ki öğrenciler ne okuduklarını ve ne cevap verilmek lazım geldiğini anlasınlar.

12. Öğretim öğrencilerin gücü ile denk olmalıdır.

Musa Kâzım'a göre verilecek ders öğrencilerin yeteneğine, gücüne göre olmalıdır. Öğretmenin öğrencileri sürekli hiçbir şey bilmez gibi farz etmesi ve en kolay bir şeyi dahi kemal-i dikkatle söyleyip anlatması gerekmektedir. Her kelimenin kökü, zıddı

ve kaynağı açıklanmalı, amaçlar derhal tahtaya yazılmalı ve gerekli itirazlar dâhilinde tartışmaya açılabilmelidir.

3.2.2.11. On İkinci Ders⁹⁸

Musa Kâzım pedagoji ilminin “öğretim” ve “eğitim” ismiyle iki kısma ayrıldığını söylemiştir. Öğretim kısmının da genel ve özel olarak ayrıca iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. Yazar genel olan eğitimde meslek, usûl, sûret, şekil, tashih ve ihzardan ve özel eğitimde her bir fennin öğretim usûlleri ve yolları öğretiminden bahsetmiştir.

Kolay öğretim, çabuk gelişim, öğrencileri çalışmayı sevmeye teşvik, onların zekâ ve güçlerini genişletme ve artırmaya dönük gayret sergilemeye, öğrencilerin vakitlerini iyi ve güzel kullanmalarını sağlamaya, daha sonra kendilerini öğrenme ve ders almak üzere hazır bir güce ulaştırma vasıta ve bağlantılarını meydana getirmeye “meslek” denilir. Meslek inceleme ve sentez ile başlar ve usûl, sûret, şekil, tashih ve izharın kullanımıyla nihayet bir dersi faydalı bir halde akletme noktasında başarılı olur. “Usûl” öğrencilere ilimler ve fenleri öğretmek üzere öğretmenin kabul ettiği sentezdir.

“Sûret” yukarıda da beyan olunan öğretim kuralları durumundan ibarettir. “Şekil” öğretmenin akledeceği dersi, soru ve cevap veyahut anlatma haline koymaktır. “Tashih” öğrencilerin hatalarını düzeltme ve “izhar” öğretmenin veyahut öğrencinin derslerini hazırlamak demektir.

Usûl; basit veyahut birleştirilmiş olur. Buna dair bir tasnife ve akabinde konuya dair açıklamalara aşağıda yer verilmiştir.

Usûl-i Basita:

1. İnfiradiye
2. İctimaiye
3. İştirakiye

⁹⁸ a.g.e., s. 49-56.

Usûl-i Mürekkebe:

1. İctimaiye-i İnfiradiye
2. İctimaiye-i İştirakiye
3. İctimaiye-i İnfiradiye-i İştirakiye kısımlarından ibarettir.

Musa Kâzım burada basit ve birleştirilmiş tabirlerini kullanmayacağını, yalnız onların elemanlarına birer numara koyarak birinci usûl, ikinci usûl vb. diyerek her bir usûlü ayrı ayrı tarif ve izah edeceğine işaret etmiştir.

Birinci Usûl (İnfiradiye Usûlü):

Bütün okul öğrencilerine ayrı ayrı ders okutmak ve ders vermek usûlüdür. Bu usûl, baba ve annelerin tembihleri ve nasihatlerinden çıkarılmış, sonra özel bir öğretmenden ders almaya dönüşmüş ve nihayet okullarda kabul edilmiştir.

Hicri XIII. asrın başlarına kadar bu usûl üzere öğretime devam olunarak okullardan hiçbir istifade edilmeksizin zaman harcanmıştır. İnfiradiye usûlünün bazı mahsurlu yönleri, zorlukları bulunmasına rağmen bazı güzellikleri de yok değildir. Bu usûlde öğretmen her bir öğrenciye ders vereceği için, her öğrencinin çalışma derecesi, ahlak ve adabına vakıf olacaktır. Bununla paralel olarak öğretmenin de güzel niyeti ve çalışmasının sonucu her öğrencinin velisi tarafından güzelce anlaşılmış olur. Özel öğretmen ile ders okuyanlar için infiradiye usûlü zararlı addedilemez. Fakat öğrencileri yirmi otuzu aşan ilkokullarda birer birer ders okutmak mümkün olmaz. Çünkü bir öğretmenin sabahdan akşama kadar ders vermesi olası değildir. Böyle bir durumda her öğrenciye günde beş on dakikalık bir zaman isabet edecek, bu zaman ise bir ilkokul çocuğu için yeterli olmayacaktır.

Bundan başka, infiradiye usûlünde, öğretmen bir öğrenciye ders okuturken diğer öğrencilerin boş durmaları veyahut diğerleriyle itişmeleri doğaldır. Bu usûlde sessizlik ve rekabet ise asla temin edilemez. Öğrencileri kırkı aşan ve yardımcısı olmayan ilkokullarda infiradiye usûlünden vazgeçilmesi veya vazgeçtirilmesi müfettiş ve idarelerden özellikle istirham olunur. Güzel yazı gibi az vakte muhtaç olan dersler için infiradiye usûlünün kabulünde beis yoktur.

İkinci Usûl (İctimaiye Usûlü):

Bu usûlde mesela öğrencileri yetmiş beş olan bir okulda öğrencileri yirmi beş itibariyle üç şubeye ayırmak ve her şubeye nöbetleşe ders okutmak kuralına müracaat olunur. Bir şubeyi teşkil eden yirmi beş öğrencinin eğitim derecesi ya da gücü bir derecede bulunmak lazımdır. Bu usûlün faydası şudur ki; öğretmenin canı sıkılmaz, rekabet feda edilmez. Her öğrenciye sorulan soru ve alınan cevap neticesi diğer öğrencilere de fayda bahşolunur ve öğretmen birkaç öğrenciye ders verdikçe gayrete gelir, öğretim arzusu artar.

Önceki usûle göre vakit de kazanılacağından ve öğrencileri yukarıki şubeye çıkmak için fevkalade teşvik ettiğiinden ictimaiye usûlünün ilkokullarda kabulü makbul ve muteberdir. Şu şartla ki, okul içinde bir yardımcı bulundurulmalıdır. İlkokullarda ve ortaokullarda ictimaiye usûlü gereğince yardımcı olmazsa, okulda gürültüden durulmaz ve sokaktan geçerken okul içinde bir kargaşalık mevcut olduğuna hükmlunabilir.

Üçüncü Usûl (İştirakiye Usûlü):

Hindistan ile Roma'da icat olunmuş ve sonraları Fransa'ya intikal ile Amerika'ya kadar yayılmıştır. Öğretmen, okula gelir gelmez beş altı öğrenci seçerek onlara yardımcı unvanını verir ve ayrıca onlara bir öğretmen sıfatıyla öğretimde yer verir.

Bu usule göre öğretmenin vazifesi, erkenden okula gelmek, önce yardımcılarını bir iki ders okutmak, yardımcılarını diğer öğrencilerin öğretimi üzerine tayin etmek, kendisi ise yardımcılarının öğretimine nezaret etmek, ayrıca okulda ve sınıflarda sukût ve ahlakı muhafaza etmekten ibarettir. Bazı kaza ortaokullarında bu usûle başvurulmaktadır. Öğrencileri çok olan okullar için iştirakiye usûlünün kabulü faydalı gibi dursa da, birden fazla engelle karşılaşıldığı için bu usûlün terkine karar verilmiştir.

İştirakiye usûlünde öğretmen her öğrencinin ahlak, çalışma ve tahsil derecesine vâkıf olamaz. Yardımcıların gücü ise öğretime yeterli değildir. Okulda türlü türlü harita ve

rakam tahtaları bulunmalıdır. En büyük sorun ise yeterli yardımcı yetiştirmek için yeterli öğretmen bulunmamasıdır.

Dördüncü Usûl (İctimaiye-i İnfiradiye Usûlü)

Şimdiki liselerde uygulanan usûldür. Bir güçte (aynı seviyede) olan öğrenciler için özel bir sınıf açılır ve her sınıfa bir ve lüzuma göre iki veya üç öğretmen tayin ve tahsis edilir. Bu usûlde öğretmen hem bütün öğrencilerine toplu bir şekilde ders verir ve hem de her öğrencinin tahsil derecesi ve gücünü anlamayı başarır. Bir sınıfın öğrencileri elliyi aşmadığı takdirde, ictimaiye-i infiradiye usûlünün faydaları ortaya çıkabilecektir.

Beşinci Usûl (İctimaiye-i İştirakiye Usûlü):

Bu usule öğrencileri elliyi aşan okullarda riayet edilir. Öğrencileri boş bırakmadığından ve zapturapt ile sukûtun muhafazasını temin ettiğinden dolayı beğenilirliği ve uyumluluğu test edilmiş ve sonuçta mekteplerde kabulü benimsenmiştir. Mekteb-i Sultânî ve Mülkiye-i Şâhâne öğretmenlerinden Terziyan Efendi bu usûlün en gayretli savunucularından birisi olmuştur. İctimaiye-i İştirakiye Usûlü'nde öğretmen, öğrencileri güçleri nispetinde şubelere ayırır ve her şubeye bir yardımcı atar. Öğretmen dersi güç olan şube ile uğraşırken yardımcılar diğer şubelere nezaret ederler. Yani yazı, ibare ve ezber gibi kolay ve izahata muhtaç olmayan derslere bakarlar ve neticeyi öğretmene bildirirler. Öğrencilerin hepsi bir anda dersle iştigal etmeleri ve *vakit nakittir* kuralına uyulmakta olduğundan bu usulün diğer mekteplerde de uygulanması faydalı olacaktır.

Altıncı Usûl (İctimaiye-i İnfiradiye-i İştirakiye Usûlü):

En makbul ve herkesin ağzında bulunup gerçeği bilinmeyen, henüz yeni tatbik edilmeye başlanmış bir usûldür. Gelirleri ve öğretmenleri az olan okullarda kabul edilecek bir usûl var ise o da ictimaiye-i infiradiye-i iştirakiye usûlüdür. Bu usûlün ismi ne kadar zor ise faydası da o kadar çok ve menfaati çekicidir. Öyle ki öğretim usûlü denilen şey Avrupa okullarında dahi halen layıkıyla umumileşmemiş ve

yayılmamıştır. Öğretmenler yine bildiklerinden şaşmazlar. İstedikleri gibi ders okuturlar ve istedikleri usûlü kabul ederler.

Yeni usûlde öğretmen en tembel olan öğrencilere ders verir ve yardımcıları diğer şubelere tahsis eder. Öğretmen kabiliyetsiz, tembel ve zayıfların eksiklerini tamamlamayla meşgul olurken; yardımcıları ise diğer şubelerin kolay derslerine bakarlar. Öğretmen kabiliyetsizlerin şubesine ders vermeye son verdikten sonra diğer şubelerin durumunu inceler. Yardımcıların noksanlarını tamamlar. Takip edildikçe zayıfların şubesi ortadan kalkarak yardımcıların adedi azalır ve sene sonunda okulda bir genel gelişme meydana gelir. Yardımcılar, öğretmenden aldıkları dersleri tekrar ede ede hem fevkalade bir güce sahip olurlar ve hem de arkadaşlarına karşı büyük bir hizmette bulunmuş olurlar.

Bir mektebin ruhu teşvik ve rekabettir. Yeni usûl bu iki vazifeyi temin yönüyle ictimaiye-i infiradiye usûlünden sonra en makbul bir yöntemdir.

Musa Kâzım bu bölümün sonunda şekil, tashih, ihzar konuları ile ilgili yeri geldiği zaman ayrıntılı bilgi vereceğini söylemektedir. O'na göre, her fennin öğretim usulü, öğretim ve eğitim ilminde kısa olarak aktarılacaktır.

3.2.2.12. On Üçüncü Ders⁹⁹

Pedagoji Tarihi: Musa Kâzım, 13. derste pedagoji tarihi hakkında bilgi vermiştir. O'nun verdiği malumat özet olarak şu şekildedir:

İnsanlığın öğretim ve eğitim durumu harikulade değişime uğramıştır. Dünyanın en büyük değişimi tufandır. Öğretim ve eğitim ilminin en büyük değişimi öğretim ilke ve yöntemleri ile program cephesidir.

Her hükümet, her kavim, her zaman ve her asır kendine göre bir eğitim kabul etmiştir. Tarihin pek eski zamanlarında, öğretim ve eğitim hususunda çok az emek ve gayret gösterilmiştir. Yeni doğan çocuklar yaratılışlarındaki noksanlarına göre ve mensup oldukları kavim ve kabilenin âdetine dayanarak birer çeşit töhmete maruz

⁹⁹ a.g.e., s. 56-62.

bırakılmışlar ve uğursuzlukla itham olunmuşlardır. Hatta bunlar ceza olarak suya atılırlardı. Hele kız çocuklarının doğumunun istenmemesi ve şaşılık, kamburluk gibi eksik bir uzuv ile doğan erkek çocuklarının uğursuz addedilmesi pek yakın zamanlarda yaşayan vahşi milletlerde bile yapılan bir cinayetti.

Belli başlı bir hükümet teşkil eden Hintliler ile Fenikeliler, Kutsal Kitap'tan çıkardıkları hükme uyarak, erkek çocuklarına dini emirleri öğretmeye ve ezberletmeye başlamışlar ve diğer milletlerle her konuda rekabet eden Fenikeliler, öğretim ve eğitim hususunda dahi rekabet edip evlatlarını özel öğretmenlere teslim etmişlerdir.

İran'da öğretim ve eğitime fevkalade dikkat edilirdi. Dinî kitapları öğretmekle beraber İraniler (Persler)'de eğitim; ata binmek, savaş sanatlarını öğrenmek, harp ve darba maharet kesp eylemek, adalet duygusunu geliştirmek gibi bir takım güzel hasletlere dayanırdı. Persler, hakkaniyet ve adalette metanet ve sebat gösterme hususlarından ibaret olmak üzere ayrıca bir program düzenlemişlerdi. İran'da eğitime pek ziyade ihtimam edilmiş olmasındandır ki İran'ın önemli yazarlarından olan Şeyh Sadi-i Şirazi Hazretleri bile *Gülistan* adlı eserinde eğitim kurallarına yer vermiştir. O, gezip gördüğü yerlerdeki eğitimle ilgili görüşlerini buraya aktarmıştır.

Eğitim öğretime değer vermenin gerekliliğine inanan Perslerin bu alandaki yenilikleri Eski Yunan toplumu tarafından daha da geliştirilmiştir. Eğitimin lüzumu Perslerden sonra Yunanlılara intikal ve sirayet etmiştir.

Eski Yunan toplumunda Atinalılar ile Spartalılar, evladlarının öğretim ve eğitimi için okullar açmışlar, çocuklarını bu konuda uzman olan hocalara teslim etmişlerdi. Likörğ ve Solon'un teşviki üzerine bir müddet zarfında Yunan eğitimi hayliden hayliye ilerlemiş ve Eflatun gibi ilim adamları ve düşünürler, filozoflar yetişmiştir. Spartalıların programları belirliydi. Ayak talimleri, koşma yarışları, açlık, susuzluk, darbe dayanmak ve her türlü zahmete alışmak Sparta okul programının içeriğindendi. Sonra tüm Yunanlılar öğretim ve eğitim derslerine şiir, yazı, musiki ve felsefeyi dahil etmişlerdir. Eflatun, Aristo, Kasenfon ve Epikür, eski Yunanistan'ın en büyük eğitim ve terbiye hocalarıdır.

Abbasiler ile Emevilerin saltanat zamanlarında öğretim, eğitim, hüner bir hayli revaç bulmuştu. Araplar, öğretim ve eğitim yani okul programlarına sarf, nahiv, hukuk, tababet, heyet, geometri, hesap, kimya ve cebir derslerini ilave ederek Yunanlılara cidden üstün olmuşlardır. Ortaçağda iki kişi eğitimin neşr ve umumileştirilmesine çok gayret etmişlerdi. İslam toplumunda Harun Reşid ve Hristiyanlarda Şarlman (Şarlken). Yine de sadece bu iki hükümdarın yatırımlarıyla, gayretleriyle Ortaçağda baş göstermiş olan hüner ve eğitim bahsinin beklenen neticeyi vermediği görülmüştür. Çünkü eski Katolik Kilisesi kendi çıkarına gelmeyen eğitimin neşr ve umumileştirilmesine karşı bir set çekmişti.

Papalar, eğitimi, rahiplerin eline bırakmışlardı. Luther'in ortaya çıkışına kadar Avrupa eğitimi, rahiplerin elinde kalmış ve dinî öğretimin dairesini aşmakta başarılı olamamıştır. Rahipler Latince okurlar ve Latince yazarlardı. Yazdıkları şeyler hep manasız ve saçma sapan düşüncelerden ibaretti. Bir bölümü muğlak yazmak ve sonra ona mana verip açıklamak ve bir kelimeyi yetmiş bin manaya kullanmak ve eskilerin her bir eserini kefaretle mahkûm ve ihrak eylemek âlim rahipler dünyasının önemli bir vazifesi kabul ediliyordu. Bir fikri açık yazmak, maksadı başka bir lisanla ifade etmek, başkalarının düşündüğü gibi düşünmemek ve *acaba* diye bir eserin içeriğine şüphe etmek o vaktin kilisesine karşı adeta silah çekmek derecesinde büyük bir günahı. Kilisenin muğlak, manasız ve faydasız olan eğitimine *skolastik* ismi verilmiştir.

Luther'in itirazları Haçlı Seferleri sırasında Avrupa'yı bir hakikate yaklaştırdı ve dinî düşünce konusunda büyük bir inkılap yaşandı. Kudüs'ten Avrupa'ya dönen Haçlılar, insanda düşünme yeteneğinin mevcut olduğunu ve bir iş için bin türlü tedbir kullanmak mümkün olabileceğini ve Arapların bütün Avrupa şövalyelerine karşı gayretle okumak yazmak sayesinde göğüs gerdiklerini anlamışlar ve nihayet eğitimin umumileştirilmesine rağbet göstermişlerdir. Halkın böyle bir fikir sahibi olmasını arzu eden büyük hükümdarlar, öğretmenleri ve yardımcılarını kendi yanlarına çekerek Kilise'nin her türlü engellemesini dinlemez oldular, sonuçsuz bıraktılar.

Öğretim ve eğitimi bir meslek haline koyan Fransızlar, İngilizler ve Almanlardır.

Fransa'da: Rable, Erasim, Ramos, Monteyn, Labeusi, Bosoe, Katelon, Filori, Labrover, Malabranş, Rolen, Rousse, Dalamir, Helesios, Volter, Didero, Gizo, Kondorse, Madam Mention ve Madam Niger;

İngiltere'de: Ben, Lock ve Sen Peser;

Almanya'da: Pazdo, Komenius, Frobel ve Kant;

İsviçre'de: Estaluci gibi büyük öğretmenler ve yardımcıları ortaya çıkarak öğretim ve eğitime dair güzel eserler yazmışlar ve genel eğitimi hazır hale koymada başarılı olmuşlardır. Adı geçen kişilerin düşünceleri bir noktaya mahsus değildir. Her birisi ayrıca bir çığır açmış ve açtığı çığıra göre bir eser meydana getirmiştir. Bu kişilerin eserlerini tedarik edip incelemek ve onlar gibi bir meslek ve hizmet sahibi olmak her öğretmen ve yardımcıya lazımdır.

Musa Kâzım, eğitim öğretim faaliyetleri ile ilgili Batı'da ortaya çıkan gelişmeler hakkında bu özet bilgileri verdikten sonra konuyu Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki eğitim yatırımlarına getirmiştir. Ona göre Cennetmekân Sultan III. Selim Han Hazretleri'nin saltanat zamanlarında yani H.1203 tarihine kadar Memalik-i Şâhâne'de eğitim ve öğretim medreselerde okutulan öğretim faaliyetlerinden ibaretti. Fuzuliler, Bakiler, Karahaliller, ve Alaaddin Paşalar medrese usûlü üzere ders görüp o usûl sayesinde fazilet ve irfan sahibi olmuşlardı. 1203 senesine doğru medreselerde hesap, hendese, tarih ve coğrafya gibi dersler kaldırılarak sarf, nahiv ve mantık derslerine zaman ayırma ihmal edildiğinden dolayı devlet Avrupa'dan yeterli öğretmenler getirtmeye ve Dersaadet'te ayrıca okullar açmaya mecbur olmuştur. Cennetmekân Sultan Mahmud ve Sultan Mecid Han Hazretleri'nin saltanat zamanlarında eğitimin genelleştirilmesi için nizamnâme hazırlanarak eğitim korunmuş ve Avrupa eğitimi derecesine çıkarılmış, çeşit çeşit ilimlere aşına binlerce genç yetiştirilmiştir.

Musa Kâzım, 13. Dersin son bahsinde eğitim tarihini üç kısma ayırarak bu bölümü tamamlamıştır:

1. **Devr-i Evvel:** Devletin ortaya çıkışından Sultan III. Selim Hazretleri'nin tahta çıkışına kadar;
2. **Devr-i Sâni:** H.1203 tarihinden H.1293 senesine kadar;
3. **Devr-i Sâlis (Devr-i Teceddüd/ Yeni Dönem):** H.1293 senesinden son günlere kadar gelmiştir.

Musa Kâzım eğitimle ilgili yeniliklerin sonsuza kadar devam etmesinin gerekliliğine inanmıştır. O, eğitim ve öğretim ilmi dâhilinde Osmanlı eğitim sistemi için bir tarih kitabı hazırladığını ve burada dönemin yazarlarının ve öğretmenlerinin hazırladıkları kitapları bilgisi ölçüsünde tenkit süzgecinden geçirdiğini söylemektedir.

Musa Kâzım, 13. dersin, dolayısıyla çalışmasının sonuna bir lügatçe koymuştur. O bu lügatçede, Osmanlı dönemi eğitim alanında kullanılan birtakım terim ve tabirleri listelemiştir. Yazar bu listede Türkçe tanımların Fransızca karşılıklarına da yer vermiştir. Günümüzde Türk eğitim sistemi üzerinde çalışma yapan akademisyenlere ve araştırmacılara katkı sağlayacağı düşünülerek aşağıda bu listeye yer verilmiştir.¹⁰⁰

Zeyl (Ekler)

Ta'lîm ve terbiye ilminde isti'mâl olunan ta'birât ve ıslâhâtı mübeyyin lügatçedir.

1.	Ta'lîm ve terbiye:	Education et instruction
2.	Rehber:	Guide
3.	Dârülmualimîn:	Ecole normale
4.	Terbiye-i cismâniye:	Education physique
5.	Terbiye-i ahlakiye:	Education morale
6.	Terbiye-i akliye:	Education intellectuelle
7.	Kuvvâ-i akliye:	Facultes intellectuelles
8.	İlm-i ahvâl-i ruh:	Psychologie
9.	Akıl, şuur, hikmet:	Raison

¹⁰⁰ a.g.e., s. 62-66.

10.	Vicdân:	Conscience
11.	Havass-ı hamse:	Les cinq sens
12.	Havass-ı zâhire:	Les cinq sens
13.	Dikkat:	Attention
14.	Ta'mîm:	Generalisation
15.	İntizâ':	Abstraction
16.	Tasdik, hâkime:	Jugement
17.	Te'sir:	Emotion
18.	Hiss-i batınî:	Perception interieure
19.	Taakkul:	Raisonnement
20.	Hafıza:	Memoire
21.	Hayal:	Imagination
22.	İştirak-i tasavvurat:	Association des ideas
23.	Kuvve:	Faculte
24.	Kabiliyet:	Aptitude
25.	Dimağ:	Cerveau
26.	Temâyulât:	Inclinations
27.	Usûl-i tedris:	Enseignement
28.	Muhtasıs, Müntesib:	Specialiste
29.	Hıfz-ı Sıhhat:	Hygiene
30.	İlm-i ahlâk:	Morale
31.	İlm-i hendese:	Geometrie
32.	Ta'rifât-ı iptidâîye:	Notions preliminaires
33.	Hakâyık-ı zâhire:	Verites evidentes
34.	Tecrübe:	Experience
35.	Hiss-i zâhirî:	Perception exterieure
36.	Zeka, zekâvet, his:	Intelligence

37.	Zihin:	Esprit
38.	Dahi, sâhib-i deha, deha:	Genie
39.	Ruh:	Ame
40.	Nefs-i nâtika:	Le moi
41.	Vicdân-ı sadık:	Conscience refflechie
42.	Vicdân-ı ahlâkî:	Conscience morale
43.	İntibâ’:	Impression
44.	İhtisâs:	Sensation
45.	Hiss-i batınî:	Sens intime
46.	Zâyi’i nefise:	Beaux-arts
47.	İlm-i musıkî:	La musique
48.	Hüsn-i tabiat:	Le gout
49.	Beşeriyet:	Humanite
50.	Dikkat-i ihtiyarî:	Attention volontaire
51.	Dikkat-i gayri ihtiyarî:	Attention involontaire
52.	Müste’id, zeki, Fatîn:	Intelligent
53.	Tasavvur:	Idee
54.	İdrâk:	Entendement
55.	Mülâhaza:	Reflexion
56.	Mukâyese:	Comparaison
57.	Şu’be:	Embranchement
58.	Sınıf:	Classe
59.	Cins:	Genre
60.	Nev’:	Espece
61.	İlm-i hesab:	Arithmetique
62.	De’avî:	Theoreme
63.	Ulûm-ı tabii’yye:	Sciences naturelles

64.	İlm:	Science
65.	Fen:	Art
66.	Kaziye:	Proportion
67.	Küll:	Le tout
68.	Cüz':	Le parti
69.	İhsâsat:	Perceptions
70.	Mefhûmât, müdrikât:	Conceptions
71.	İstintâc:	Deduction
72.	İstiksâ:	Induction
73.	Tahlil:	Analyse
74.	Terkib:	Synthese
75.	Ta'akkul etmek:	Raisonner
76.	Düşünmek, tefekkür etmek:	Penser
77.	Fikir:	Pensee
78.	Tahayyül etmek:	Imaginer
79.	Sun'î:	Artificiel
80.	Aklî:	Rationnelle
81.	Sebep, müessir:	Cause
82.	Eser:	Effet
83.	Meslek:	Carriere
84.	Hayâl-i mûcid:	Imagination creatrice
85.	Hissiyât:	Sentiments
86.	Levâhık-ı mekteb:	Mobiliers
87.	Âlet ve edevata müstenid:	Intuitif
88.	Terassut:	Observation
89.	Basit:	Elementaire
90.	Tahlilî:	Analytique

91.	Terkibî:	Synthetique
92.	Mübtedî:	Commençant
93.	Müntehî:	Etudiant
94.	Tedricî:	Graduel, progressif
95.	Nazarî:	Theorique
96.	Amelî:	Pratique
97.	Vazife:	Devoir
98.	Ahlâk:	Morale
99.	Diyanete müstenid:	Religieux
100.	Sual:	Question
101.	Cevab:	Reponse
102.	Mes'ele:	Probleme
103.	Meslek ilmi:	Methode
104.	Usûl:	Le mode
105.	Sûret:	Le procede
106.	Şekil:	La forme
107.	İştirâkî:	Mutuel
108.	İnfirâdî:	Individuel
109.	İctimâî:	Simultane
110.	Muavin:	Moniteur
111.	Tarih:	Histoire
112.	İran:	Perse
113.	Fenike:	Phenicie
114.	Yunaniler:	Les Grecs
115.	Atinalılar:	Les Atheniens
116.	Spartalılar:	Les Spartiates
117.	Eflatun:	Platon

118.	Ehl-i Salîb:	Les Croisades
119.	Katolik Kilisesi:	L'eglise catholique
120.	Muallim-i mürebbi:	Pedagogue
121.	Mürebbi:	Educateur
122.	Muallim:	Instituteur
123.	Devir:	Periode
124.	Hindliler:	Les Indiens
125.	Ulûm-ı riyâziye:	Les mathematiques
126.	Ulûm-ı hikemiye:	Les sciences physiques
127.	Coğrafya:	La geographie
128.	İmlâ:	La dictee
129.	Kırâat:	La lecture
130.	Tashih:	La correction
131.	Yazı:	L'écriture
132.	Kozmoğrafya:	La cosmographie
133.	Kimya:	La chimie
134.	Hikmet-i tabiiye:	La physique
135.	İlm-i cebir:	L'algebre
136.	Müsellesât:	La trigonometrie
137.	Edebiyat:	La litterature
138.	Hüsn-i hat:	La calligraphie
139.	Teneffüs:	La recreation
140.	Müzâkere, Mütâlâa:	L'étude

4. MUSA KÂZIM'IN ESERİNDE ORTAYA KOYDUĞU DÜŞÜNCE, TESPİT VE UYARILARIN GÜNÜMÜZ TÜRK EĞİTİM SİSTEMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Musa Kâzım, “Rehber-i Tedrîs ve Terbiye” adlı eserinde eğitim öğretim ve bu alanlarla ilgili yöntem ve teknikler üzerinde gerçekten çok çarpıcı tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun bu konudaki tespitleri ve yaptığı tavsiyeler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Aşağıda bu tespitlerin günümüz eğitim sistemi açısından önemi üzerine kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

1. Musa Kâzım’a göre *pedagoji* yani çocuklara verilen eğitim ve öğretim çok önemlidir. Bugün de pedagoji ilminin üzerinde çok fazla durulmaktadır. Çünkü kişilerin erken yaşlarda kimliklerinin oluştuğu düşünülmektedir. Musa Kâzım pedagoji ilmini üç kısma ayırmıştır:

- Beden eğitimi,
- Ahlak eğitimi,
- Akıl eğitimi.

Günümüzde de bu üç alanda sağlıklı gelişmeler yaşanırsa eğitim ve öğretimde çok fazla sorun kalmayacaktır. Yazar, *pedagoji* ilmiyle *psikoloji* ilminin birbirini tamamladığını, öğretmen olacak kişinin öncelikle psikoloji ilmine vâkıf olması daha sonra pedagoji ilmiyle uğraşmaya başlaması gerektiğine vurgu yapmıştır. Bu durum da günümüz eğitim anlayışı açısından önemlidir. Öğrencilerin geçirdiği psikolojik aşamaların bilinmesi (gelişim psikolojisi), öğrenme süreçlerinin irdelenmesi (öğrenme psikolojisi), öğretim ve eğitimin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi açısından önemlidir.

2. Yazar, eserinde eğitim sistemi bünyesinde “akıl önemi”ne değinmiştir. Bazı bilimlerde gerçeklere deney ve gözlem yoluyla değil akıl yoluyla ulaşılır. Akıl yürütme sürecinde bütün etmenler dikkate alınarak düşünülür, akılcı bir sonuca ulaşılır. Akılcı düşünen biri için yeterli düzeyde bilgi sahibi olduğu, yeni karşılaştığı

durumları tüm boyutlarıyla incelediği, keşfettiği, mantıklı tahminlerde, varsayımlarda bulunduğu, düşüncelerini gerekçelendirdiği, bazı sonuçlara ulaştığı, ulaştığı sonuçları açıklayabildiği ve savunabildiğini söyleyebiliriz.¹⁰¹ Bugünkü eğitim sistemimiz içinde de akla önem verildiğinde sorunlar daha kolaylıkla çözülecektir.

3. Musa Kâzım yapılması istenen şeylerin yaptırılması ve çocuğun zihnini tek bir alana yönlendirmeye gayret etmenin öğretmen görevlerinden biri olduğunu belirtmiştir. Musa Kâzım'ın vurgu yaptığı bu nokta bugünkü eğitim sistemimiz açısından önemlidir. Eğer çocuklar zihinlerini tek bir alana hasrederlerse başarılı olacaklardır.

4. Yazar, kötü ahlaklı öğrencilere, ahlaka dair kitaplar okutulması gerektiğinden bahsetmiştir. Günümüzde de bu hususa dikkat edilmelidir. Sadece öğretimle yetinilmemelidir.

5. Yazara göre sık sık öğrenciyi düşünmeye sevk edici çalışmalar yaptırılmalıdır. Ezberin dışına çıkılmalıdır. Musa Kâzım'ın bu düşüncelerine Osmanlı Devleti'nin en önemli eğitimcilerinden biri olan Satı Bey de katılmaktadır. O'na göre; "Anlaşılmadan ezberlenen şeyler hiçbir fayda sağlamaz. Zihinde yabancı olarak kalır. Onun için ne bilgi, ne anlam yerini bulur, ne de düşüncenin yayılmasına yarayabilir."¹⁰² Bu günümüz eğitim sisteminde de istenen bir durumdur. Ezberci ve kalıpların dışına çıkmayan bir öğrenci profili yıllar önce tüm dünyada geçerliğini yitirmiştir.

6. Musa Kâzım beş duyu organıyla ilgili güzel yazı, resim ve bunlara benzeyen ruha hoş gelen derslere fevkalade dikkat edilmesini ve özen gösterilmesini arzu etmiştir. Öyle ki resim dersi öğrencilerin hayal yeteneklerini, güzellik ve incelik hissini geliştirir.¹⁰³ Bugün de eğer bu derslere özen gösterilirse öğrencilere enerjilerini

¹⁰¹ Aysun Umay, Yıldız Kaf, "Matematikte Kusurlu akıl Yürütme Üzerine Bir Çalışma", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 28, Yıl 2005, s. 188.

¹⁰² Şahin Oruç-Güray Kırpık, **Tedrisat Mecmuası'ndan Makaleler Osmanlı'da Modern Öğretim, Strateji, Yöntem ve Teknikleri**, Fersa Matbaacılık, Ankara 2006, s. 49.

¹⁰³ a.g.e., s. 304.

atmak için fırsat yaratılmış olacaktır. Bu da onların diğer derslere daha iyi kanalizasyon olmalarını sağlayacaktır.

7. Zevk güzelliği, sanat ve estetik ruh güzelliğini de beraberinde getirecektir. Öğrencileri iyi şeyleri sevmeye ve iyi şeyleri yapmaya alıştırmak için daima zevk güzelliğine dair şeyler gösterilmeli, okutulmalı, dinlettirilmeli ve yaptırılmalıdır. Bu anlayış bugünkü eğitim sistemi içinde de yer almalıdır ki öğrenciler kötü şeylere meyletmesinler. Öyle ki sanat eğitimi, zamanında verilmediği takdirde birey estetik duyarlılık, karşı görüşlere saygı, diğer kültürlerle değer verme, eserleri koruma bilincini kazanma ve evrensel ortak değeri paylaşma davranışlarını kazanamaz.¹⁰⁴ Günümüzde öğrenciler sanki yarış atı gibi muamele görmekte, veliler ve öğretmenler tarafından en yüksek puanlı okullara yönlendirilmekte, acımasızca sınav sistemi çarkları arasında ezilmelerine göz yumulmaktadır. Okullarda beden eğitimi, resim, müzik, sanat, tiyatro, sinema, gezi, halk oyunları vb. sosyal, kültürel ve sanatsal alanlara yönelen öğrenciler saygın olamama korkusuyla bundan vazgeçmektedirler. Bu alanlara yönelik dersler müfredatta ya yer bulamamakta veya kağıt üzerinde gösterilip, pratikte bu derslerin saatlerinde öğrencilere matematik, fen ve yabancı dil dersleri gösterilmekte, test çözdürülmektedir. Bunlar son derece yanlış uygulamalar olup Musa Kâzım 100 yıl öncesinde Türk eğitimcilerini bundan kaçınmaları için uyarmıştır. Bu uyarı elbette güncelliğini korumaktadır.

8. Musa Kâzım, eğitim sistemimizde millî ve manevî konularda, devlet ve toplumla ilgili işlerde, yakınlarımızla ve akrabalarımızla olan münasebetlerde üzerimize düşen görevleri yapmanın kutsallığına inanmak gerektiğinin altını çizmiştir. Bu düşünce bugün de öğrencilere aşılmalıdır. Günümüzün en büyük problemlerinden biri, gençlerin millî ve manevî alanlarda ne gibi sorumluluklarının olduklarını bilmemeleridir. Bu konuda yetersiz olan ve alt yapı yoksunu bir genç, kötü niyetli kişilerin veya örgütlerin ağına kolayca düşebilmekte ve yanlış yerlere sevk edilerek, bir maşa olarak kullanılabilir. Bu durumda gençlerin bu alanlardaki eksikliğin devlet kurumları tarafından tamamlanması büyük öneme sahiptir. Aynı zamanda bu konuda tarih öğretmenlerine de önemli roller düşmektedir. Tarih dersi

¹⁰⁴Levent Mercin, Ali Osman Alakuş, “Birey ve Toplum İçin Sanat Eğitiminin Gerekliliği”, **D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 9, Yıl 2007, s. 17.

incelendiği zaman, milli-manevi, dinî ahlakî ve sosyal değerlerin oluşturulması ve aktarılmasında alanın değer eğitime önemli katkılarının olabileceği görülür. Değerlerin geçmişten bugüne nasıl değiştiği, değişme nedenleri, geçmişteki önemli şahsiyetler ve bunların yaşantıları öğrencilerin değer oluşturmalarında önemli faktörlerdendir. Tarih dersinde öğrenciler, geçmişte toplum için önemli olan değerlerle günümüzde önemli olan değerler arasında karşılaştırmalar yapabilir; tarihteki olay ve kişileri öğrenerek kendileri için dersler çıkarıp değerler oluşturabilirler.¹⁰⁵

9. Yazar, insanın her gün ayrı ayrı bilgi meydana getirmeye çalışması ve mevcut bilgisinin üzerine mutlaka bir yenisini ilave etmesi gerektiğine, vurgu yapmıştır. Bu düşünce bugünkü eğitim sistemimiz içinde de yer almalıdır. Çünkü bilgi, geliştirilmez ve kullanılmazsa bilgi olmaktan çıkar ve çöp yığınlarına dönüşür, onu taşıyanı, yük altında bırakarak ezer.

10. Musa Kâzım, öğrencilerin anlatılanlara dikkat ediyor diye peşin hüküm verilmemesini, çünkü insanın çok defalar “gayri ihtiyari dikkat”ın esiri olduğunu belirtir. Bugün de öğretmenler bu hususa dikkat etmeli, öğrencilerin dersi dinleyip dinlemediklerini kontrol etmelidirler. Öğretmenler, öğrencilerin tüm okuduklarını anlamaları için gayret göstermelidirler. Bugün de öğrencilerin dikkati, derslere güzel bir şekilde yönlendirilebilirse başarının önünde çok fazla engel kalmayacaktır. Bunun için ise öncelikli olarak öğrencilerin dikkatini dağıtacak ortamların temizlenmesi elzemdir. İnternet imkânları, bilgisayarlar, oyunlar, gençlik hareketleri ve ahlak dışı bazı uygulamaların gençlere cazip gelmesi onların dikkatlerini dağıtmaları bir yana beyinlerini tamamen kontrol altına alabilmektedir. Buna dair her türlü tedbiri almak görev ve sorumluluğu, birinci derecede, Türk Milli Eğitim kurumlarına ve devlete bağlı güvenlik yetkililerine düşmektedir.

11. Yazar, öğrencilerde “intiza yeteneği”nin geliştirilmesine yönelik ders verilmesi gerektiğini söylemiştir. “İntiza”, bir bütünün parçalarını zihnen ayırıp, ayrıca ve özel bir sûretle uzun uzadıya incelemek ve düşünmek yeteneğine denir. Eğer eğitim sisteminde bu yöntem kullanılırsa öğrenciler daha başarılı olacaklardır. Öğrenciler,

¹⁰⁵İsmail H. Demircioğlu, Muhammet A. Tokdemir, “Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, C:6, No. 15, Yıl 2008, s. 69-70.

eğitimle ilgili yapacakları etkinliklerde, işleri kısımlara ayırmalıdır. Öyle ki her kısım ayrı ayrı inceleme altına alındığı takdirde, o işte güzel başarı görmemek mümkün değildir. Eğitim sistemimizde bu yöntem uygulandığı takdirde çalışmalar daha kolay ilerleyecektir. Diğer taraftan yazar, intiza yönteminde pek ileri gidilmemesi gerektiğini, bir konuyu sadece giriş, gelişme, sonuç adlarıyla üç bölüme ayırmanın yeterli olacağını söylemiştir. Bu durum bugünkü eğitim sistemimiz açısından da geçerlidir. Yani öğrenci, fazla ayrıntılarla boğulmamalıdır. Ders çeşitlerinin ve sayılarının artırılması da çözüm değildir. “Bir öğrenci yıl boyunca yirmi ders görürse başarılıdır, on ders görürse daha az bilgi edinir” şeklinde bir yargıya ulaşmak mümkün değildir. Bu nedenle, dersler ve içerdikleri konuların profesyonel bir biçimde sınıflandırılması esas kabul edilmelidir. Ancak konu veya bilgi bütünlüğünün de zarar görmemesi birinci derecede önem arz eder.

12. Yazar, “tamim yeteneği”nin de öğrencilerde geliştirilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. “Tamim” birleştirme demektir. Günümüzde de öğrencilerin konuları birleştirebilme, “parçadan bütüne gidebilme” yeteneğine sahip olmaları istenen bir durumdur. Haçlı Seferleri’nin Avrupa’ya etkileri konusu ile İslam Dünyası’ndaki etkilerini bir üst başlıkta birleştiremeyen öğrenci, işlediği bu konuları yeterince hazmetmemiş demektir.

13. Musa Kâzım’a göre, çocukların muhakeme gücü artırılmalı ve iki şey arasında muhakeme ederken doğru hüküm çıkarmaya alıştırmalıdır. Bu husus günümüzde de önemlidir. Öyle ki muhakeme edebilen kişiler başka meziyetler de kazanacaklardır. Yaratıcı düşünme, doğruyu yanlıştan ayırabilme becerisi gibi... Aksi takdirde öğrenciler her söylenene inanacaklardır. Fransız yazarlarından Descartes’e göre hüküm çıkarmakta basit şeylerde bile acele gösterilmemelidir. Bu günümüz eğitim sistemimiz açısından da önemli bir noktadır. Yazar öğrencilerde taakkul yeteneğinin geliştirilmesine vurgu yapmıştır. Taakkul etmek her şeyin arkasında olan, altında yatan sebepleri aramak demektir. Günümüzde de öğrenciler bu yeteneğe sahip olurlarsa ileriki hayatlarında daha başarılı olacaklardır.

14. Yazar konu akışı içerisinde eğitim kalitesi bakımından “hafıza yeteneği” bahsini açmıştır. O’na göre, tarihi olayları hafızalarında korumak için, öğrencilere öncelikle

olay aktarılmalı, dinleyen öğrenci var kuvvetini dikkate vermelidir. Bu durum her dönem için geçerlidir. Yazar bu çerçevede verilen dersin öğrenciye birkaç defa tekrar ettirilmesi gerektiğini de söylemiştir. Bu, günümüz eğitim sisteminde de olması gereken bir durumdur. Ders tekrar ettirilirse konular öğrencilerin hafızalarında daha iyi kalacaktır.

15. Musa Kâzım'a göre, söylenen şey herkesçe malum değilse, bu bilgi başka bir bilgiyle desteklenmelidir. Bu husus da günümüzde yapılması gereken bir durumdur. Bilinen bir bilginin verilmesi, aynı muhtevada ancak bilinmeyen bir konunun kavratılmasını sağlayabilir.

16. Yazar öğrencilere kapasitelerini göre az ders verilmesini ve her ders için uygun bir teneffüs zamanı ayrılması gerektiğine dair eğitimcileri uarmıştır. Bu konu da günümüz eğitim sistemi içerisinde uygulanmaktadır. Dinlenemeyen, zihnini toparlayamayan, sabah zinde uyanamayan ve okula gitmekten çekinen bir öğrencinin başarılı olması beklenemez.

17. Yazara göre, derslerin arasında bir düzen ve bağlantı bulunmalıdır. Günümüzde de bu konu üzerinde eğitimciler hassasiyetle durmaktadırlar. Ders akışı, dönemlik planlarda iyi oluşturulursa, bu bağ kurulabilir.

18. Öğretmenler iştirak-i tasavvurat (çağrışım) kanununa göre öğrencilere ders vermelidirler. Öyle ki her fikir, her düşünce, zihnin her çeşit mahsulü, diğer bir düşünceye bağlı bulunmalıdır. Bu hususa günümüzde de dikkat edilmelidir. Bu yetenek, özellikle öğrencilerin tarih dersinde başarılı olmalarını sağlayacaktır. Yazara göre, tarihî olaylarda isnatta bulunurken akıl ve hikmete uygun bir dayanak ortaya koymak gereklidir. Yazarın ortaya koyduğu bu fikir, tarih derslerinde bugün de uygulanmalıdır. İştirak-i tasavvurat yeteneği tarihi süreçte batıl inanışlara da yol açmıştır. Yazar buna karşı öğrencilerin uyarılması gerektiğini söylemiştir. Bugün de öğrenciler bilim dairesi çerçevesinde yetiştirilmelidir. Buna ilaveten tarih derslerinde mutlaka gerekçenin açıklanması gerekir. Sadece ezberle yetinilmemelidir. Sebeplere inilmelidir. Bu şekilde konular unutulmayacaktır. Öğretimde bu şekilde davranıldığı takdirde öğrencilerin akıl ve hakimesi genişler ve kuvvetlenir. Bugün de tarih

derslerinin en önemli sorunu budur. Yani sebeplere inilmeden, gerekçe gösterilmeden sadece ezberle yetinilmesidir. Bu şekilde olunca, öğrenciler ezberledikleri şeyleri kolayca unutmaktadır.

19. Musa Kâzım, her mesleğin kendine mahsus bir “hayal”i olduğunu ve sekiz on çeşit “hayal” sayılabileceğini söylemiştir. Bunlar; riyaziyat, sanat, şiir, ticaret, siyasiyat, harp ilmi, öğretim ve eğitim, musiki ve ressamlıktır. Bugün de eğitim bilimcileri bu konu üzerinde çalışmalar yapmakta, her bireyin farklı yeteneklere sahip olduğunu söylemektedirler. Buna göre bir mesleğin hayaline sahip olan kişinin başka bir meslekten habersiz olması mümkündür. Günümüzde de bilim adamları bu duruma vurgu yapmaktadırlar. Öyle ki herkesin her alanda bilgi sahibi olması imkânsızdır. İnsanların bir alanda uzmanlaşması daha tercih edilen bir durumdur. Hayal yeteneğinin olması birçok ilimde fayda sağlar. Bugün de öğrencilere hayal yeteneğinin kazandırılması gerekir. Yoksa öğrenci kuru bir kalıptan kurtulamaz ve sadece bilgi taşıyıp bunu işleyemeyen bir hamal durumuna düşer. Bugün de eğitimciler dokuz tip mizaçtan ve çoklu zeka kuramından bahsetmektedirler.¹⁰⁶ Bazı eğitimciler de öğrencilerin çeşitli yeteneklere sahip olduğunu belirtmektedirler.¹⁰⁷

20. Yazara göre her öğretmen, öğretim kurallarını belleyip onlara göre ders vermelidir. Yazar öğretim kurallarının yayılmasıyla Osmanlı eğitim sisteminde büyük bir ilerleme meydana geleceğini öne sürmüştür. Bugün için de eğitim sisteminde belli kuralların olması önemlidir. Böyle olduğu takdirde bir düzen sağlanacak ve yazarın da belirttiği gibi eğitimde büyük ilerlemeler kaydedilecektir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, tespit edilen ve uygulamaya konulan kuralların sık sık değiştirilmesi mahzurludur. Eğitim kuralları sıkı bir süzgeçten geçirildikten sonra uzun vadeli kullanılmak üzere hazırlanmalıdır.

21. Musa Kâzım’a göre eğitim öğretim ders araç ve gereçleri ile desteklenmelidir. Âletlerle destekli okutulan dersin hem kolaylıkla anlaşıldığına hem de

¹⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Selçuk-Enver Demirel Yılmaz, **Rehber Benim “Dokuz Tip Mizaç Modeli’ne Göre Rehberlik Yaklaşımına Giriş”**, Elma Yayınevi, Ankara 2015. Nilay Talu, “Çoklu Zeka Kuramı ve Eğitime Yansımaları”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 15, Yıl 1999, s. 164-172. Belma Tuğrul, Esra Duran, “Her Çocuk Başarılı Olmak İçin Bir Şansa Sahiptir: Zekanın Çok Boyutluluğu Çoklu Zeka Kuramı”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 24, Yıl 2003, s. 224-233.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun Dilek, “Sosyal Bilimler Öğretiminde Öğrencilerin Yeteneklerine Dayalı Konu Merkezli (Dursun Dilek) Tekniği”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi**, S: 18, Yıl 2005. s. 153-159.

unutulmadığına vurgu yapmıştır. Ona göre, ders araç gereçleri ile yapılan öğretim neticesinde öğrencilerin dikkat ve gözlem yetenekleri artar ve genişler. Yazar öğrencinin görmediği ve anlamadığı şeye çalışmayacağını iddia etmektedir ki bu geçerli bir iddiadır. Bu durumdan dolayı bugün de eğitim sistemimizde araç gereçlere çok fazla yer verilmelidir. Eğitim sistemimizde öğretim, aletlerle ve gereçlerle, görsel ve işitsel materyalle açıklanır ve yorumlanırsa öğrenciler konuları daha iyi anlayacaklardır. Çağın teknik gelişmeleri çerçevesinde buna dair pek çok şey yapılabilir. Kurumlar bu alana dönük maddi yatırımlardan kaçınmamalıdır.

22. Musa Kâzım, öğrencinin yazdığı bir bilgiyi, konuyu o anda anlamamış ise sonradan hiç anlayamadığını, öğrencilerin anladığını sevdiğini, incelediğini, anlamadığı şeyi ise körü körüne ezberlediğini belirtmiştir. Bugünkü eğitim sistemimiz içinde öğrencilerin konuları körü körüne ezberlemelerinin önüne geçmek, öğretmenlerin görevlerindendir. Öğretmenler öğrencilerle yeteri kadar ilgilendikleri takdirde öğrenciler konuları daha iyi anlayacaklar ve derslerini seveceklerdir. Yazar, öğrencinin anlayan olması, makine olmaması gerektiğine vurgu yapmıştır. Bu, bugünkü eğitim sistemi açısından da istenen bir durumdur. Böyle olduğu takdirde öğrencilerin yaratıcılık, eleştirel düşünme gibi yetenekleri artacaktır.

23. Yazara göre öğretim, basit ve kısa olmalıdır. Öğretimde söylem ve hitaplarda ağır ifadelerden, karmaşık cümlelerden kaçınılmalıdır. Öğretilecek şey önce kısa olarak beyan olunmalı, esas madde anlatıldıktan sonra ayrıntıya geçilmelidir. Öğretimde verilecek bilgi az, fakat faydalı olmalıdır. Bugün de eğitim sistemimizde bu kurallara uyulursa öğrenciler konuları daha iyi anlayacaklar ve dersleri sevecekler, şevkle sarılacaklardır.

24. Musa Kâzım eğitim sistemi içinde öğretmenin aktif bir şekilde yer almasını istemiştir. Öğretmen kitaptan yararlanmamalı, ancak kendi fikirlerini, düşüncelerini de öğrencilere anlatmalıdır. Bugün de öğretmenlerin nitelikli olması gerekmekte, mesleklerinde daima ilerleme gösterme arzusu içinde olmalıdırlar.

25. Yazar, konuların ne kadar açık olsa da, birinci sınıf öğrencileri tarafından anlaşılamayabileceğini öne sürmüştür. Bu nedenle konuların kısımlara ayrılması

gerektiğini, her kısmın tatbikinin gösterilmesi ve konunun maksadı neyse birleştirilerek yazılmasının üzerinde durmuştur. O'na göre öğretimin başlangıcı “inceleme” ve “sonu sentez”dir. Öğretmen, her derste inceleme ve sentez kurallarına başvurmalı, nasıl başvurduğunu da öğrencilere göstermelidir. Öğrenciler, bu iki yeteneğe (inceleme, sentez) sahip oldukları takdirde ileride çok fazla başarı göstereceklerdir. Günümüzdeki öğrenciler de bu yeteneklere sahip oldukları takdirde başarısızlığın önündeki birçok engel ortadan kalkacaktır. Bugün iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış ayırt edebilen gençler yetiştirilmesi isteniyorsa öğrencilerde bu iki yeteneğin gelişmesine ortam hazırlanmalıdır.

26. Musa Kâzım'a göre öğretim *yavaş ve tekrarlı* olmalıdır. Kısa ve net bilgiler öğrencilerin akıllarında daha iyi kalır. Yapılan tekrarlar sayesinde de öğrenciler konuları daha iyi kavrarlar. Yine yazara göre öğretim *pratik* olmalıdır. Bir dersin teori kısmı işlendikten sonra o dersin tatbikine çalışılmalıdır. Günümüzde özellikle dersanelerde bu kurallara dikkat edilmektedir.

27. Yazara göre öğretim, dine ve ahlaka aykırı hükümler ve yöntemler içermemelidir. Her dersin sonunda din ve ahlaka dair birkaç söz söylenmelidir. Fransız milli eğitim bakanlarından Gizo da “bir okulda genel eğitimin havası din ve ahlaka uygun olmalıdır” demiştir. Bu çerçevede öğrencilere vatandaşlık eğitimi de verilmelidir. Burada tarih dersinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu derste vatan, millet, bayrak, devlet, yönetme biçimi, hak ve sorumluluklar gibi unsurların öğretilmesi ile öğrencilerin vatandaşlık bilinci geliştirilir.¹⁰⁸ Öğretmenin amacı memlekete iyi yetişmiş öğrenciler kazandırmaktır. Bugünkü öğretmenlerin amacı da bu olmalıdır.

28. Yazara göre öğretim yerli yerinde ve düzenli olmalıdır. Bir ders kısımlara ayrılmalı, kısımlar arasında bir münasebet aranmalıdır. Fakat bir dersti düzenlemek, yerli yerinde anlatmak için o dersin çok fazla kısma ayrılması da doğru olmaz. Öğretimin düzenli olması öğrencilerin konuları daha iyi anlamaları açısından önemlidir. Öğretim düzenli olursa ve bir dersin içeriği kısımlara ayrılırsa dersler daha kolay anlaşılır. Dersin pek çok kısma ayrılması ise öğrencilerin kafasını karıştıracaktır. Öğretmen hangi konuyu ne şekilde anlatacağını önceden

¹⁰⁸ Demircioğlu- Tokdemir, “Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi...”, s. 69.

belirlemelidir. Öğretmenin fikirleri düzensiz olursa öğrencilerin de fikirleri düzensiz olacaktır. Bu durum her dönemde olduğu gibi günümüz eğitim sisteminde de geçerlidir. Öyle ki öğretmenlerin belli bir düzen içinde konuları anlatmaları; günlük, haftalık ve dönemlik planlar hazırlamaları gerekir ki öğrenciler de dersleri iyi bir şekilde anlayabilsinler.

29. Bir öğretmen, günden güne eksiklerini tamamlamaya çalışmalıdır. Öğretmenin her yaptığı ders, önceki dersinden daha açık, daha faydalı, daha geniş olmalıdır. Günümüzde de öğretmenler bu duruma dikkat etmelidirler. Öğretmenler, her yıl kendilerini geliştirmelidirler ki öğrencilere daha fazla yararlı olabilsinler. Öğretmen eski kafalı görünmemeli, sık sık da fikir değiştirmemelidir. Bugün de öğretmenin belli bir çizgide ilerlemesi önemlidir. Diğer öğretmenlerin yöntemlerine dikkat etmekle beraber kendi de yeni bir yöntem çıkarabilmelidir. Günümüzde de öğretmenler bunu başarabilmelidirler.

30. Öğretmen, öğrencinin ödevleriyle bizzat ilgilenmelidir. Öğretmenler ödev kontrolünü düzenli yaparlarsa öğrenciler daha düzenli çalışacaklardır. Bu durum da başarıyı getirecektir. Öğretmen, ödev kontrolü sayesinde, çalışkan ile tembeli birbirinden ayırt edebilmelidir. Öğretmen her derste her öğrenciye bir kere söz vermelidir. Her öğrenciye sorular sormalıdır. Ama bunu mevcudu çok olan sınıflarda yapmak bir hayli zor olacaktır. Öğretmen, ödevleri eve götürmeli, kontrol ettikten sonra ödev sahibi o öğrenciyle sonucu paylaşmalıdır. Bu da eğitim-öğretime büyük katkı sağlayacaktır. Günümüzde de öğretmenler, öğrencilere performans ödevleri vermekte ve bu ödevleri kontrol etmektedirler. Buradaki amaç öğrencilerin performanslarını ölçmek ve bu çerçevede onlara notlar vermektir. Ancak kontrol edilmemiş ev ödevlerine rast gele not vermek, o ödevi vermemekten daha kötü sonuçlar doğuracaktır. Kısacası ev ödevi vermek, öğrencileri daha fazla çalışmaya sevk etmekte, yük fazlası ödev vermek ise öğrenciyi eğitimden soğutmaktadır. Öğretmen, burada işaret edilen hassas dengeyi iyi kurabilir.

31. Öğretmen gayretli öğrencileri takdir etmeli, beğenmeli, teşvik etmeli, isteklendirmelidir. Günümüzde de eğitim bilimcileri ödül yönteminin öğrenciler açısından ne kadar önemli olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Ödüllendirilen öğrenci

derslerine daha iyi çalışacaktır. Çalışmanın hacmine ve başarısına göre ödüllendirme yapılmalı, hak etmeyene ödül vermekten kaçınmalıdır. Böyle yapılmazsa öğrenciler arasında kıskançlıklar başlar ve hatta atrar.

32. Öğretmen, öğrencilerin eksiklerini tamamlarsa, öğrenciler de çalışmayı severler. Bunun için öğretmenin çok fazla gayret etmesi gerekmektedir. Buna rağmen bazı öğrenciler yine de ilerleme kaydetmeyebilirler. İstekli hale gelemeyebilirler. Bu durumun yaratılabilmesi için de sınıf mevcudunun az olması önemli bir etkidir.

33. Yazar öğrencinin daima öğrencilik etmemesi, kendiliğinden üretmeye çabalaması gerektiğini belirtmiştir. Bugün de öğrencilerin yaratıcı fikirler geliştirmeleri gerektiği üzerinde durulmaktadır.

34. Musa Kâzım'a göre öğretmen, yükselme ve gelişme taraftarı olarak öğrencilere de bu özellikleri aşılamalıdır. Bugün de öğretmenler bu tarz özellikleriyle öğrencilere örnek olmalıdırlar.

35. Yazar, öğretimin soru-cevap tarzında olması gerektiğine de vurgu yapmıştır. O'na göre sorulacak soruların kısa ve faydalı olması, cevaplarda da konu dışına çıkılmaması gerekmektedir. Osmanlı Devleti eğitimcilerinden Satı Bey'e göre de soru cevap yöntemi çok önemlidir. Öyle ki; öğretmen öğrencilerin derse dikkat edip etmediğini ve konuları anlayıp anlamadıklarını ancak bu yöntemle ölçebilir.¹⁰⁹ Bugün de eğitim sistemimiz içinde soru-cevap yöntemi en çok kullanılan yöntemlerden birisidir. Yazarın söylediği gibi soruların kısa, faydalı olması cevaplarda konu dışına çıkılmaması önemlidir. Günümüz öğretmenleri, ders esnasında test çözme yönteminden bir miktar feragat edip, öğrencilerle soru cevap yöntemli ders işlemeye zaman ayırmalıdırlar. Diğer taraftan öğretmen, tüm derslerin içeriğini sorulara ayırmalı ve bir sonraki derste nasıl sorular soracağını öğrencilere söylemelidir. Günümüzde de bu yöntem uygulandığı takdirde öğrenciler daha başarılı olacaklardır.

¹⁰⁹ Oruç- Kırpık, a.g.e., s. 53.

36. Okullarda sınıflarda verilecek ders, öğrencilerin yeteneğine ve gücüne göre olmalıdır. Günümüzde bunun aksi uygulandığı takdirde öğrenciler derslerden hiçbir şey anlayamayacaklardır. Öğretmen, öğrencilerin bilgi seviyesini en alt düzeyde kabul ederek derslere başlamalı, en kolay bir şeyi bile onlara önemle anlatmalıdır. Günümüzde de bu yöntem benimsendiği takdirde öğrenciler, bir önceki yıl öğrenemedikleri temel bazı bilgileri öğrenmeye veya en azından yeniden hatırlayıp pekiştirmeye imkân bulacaklardır.

37. Musa Kâzım 1890'lı yıllar itibarıyla öğretim yöntemlerini basit ve birleştirilmiş olarak ikiye ayırmıştır. Daha sonra ikiye ayırdığı bu yöntemleri kendi içinde üç kısma ayırmıştır. Basit yöntemin ilki *infiradiye* yöntemidir. Bu yöntem bütün okul öğrencilerine ayrı ayrı ders okutmak ve ders vermek usûlüdür. Yazar eserinde bu yöntemin müsbet ve menfi taraflarından bahsetmiştir. Günümüzde sınıf mevcudu fazla olan okullarda bu yöntemin uygulanmasına imkân yoktur. Musa Kâzım yardımcısı olmayan okullarda bu yöntemden vazgeçilmesi gerektiğini söylemiştir. Bugünkü eğitim sistemimizde yardımcı öğretmen konumunda kişiler yoktur ve dolayısıyla bu yöntemin uygulanması doğrudan mümkün değildir. Ancak, Eğitim Fakültesi son sınıf öğrencilerinin stajyer öğretmen olarak istihdam edilmeleri, bu eski uygulamanın bir devamı niteliği taşımaktadır.

İkinci sırada zikredilen İctimaiye yöntemi ise aynı sınıfta olan öğrencileri üç şubeye ayırmak ve her şubeye nöbetleşe ders okutmak kuralına dayanmaktadır. Musa Kâzım, bu yöntemde hangi hususlara gereksinim duyulduğunu belirtmiş ve avantajlarından bahsetmiştir. Fakat bu yönteme göre de öğretmene bir yardımcının katkı sağlaması gerekmektedir. Bugünkü eğitim sistemimiz içinde yardımcı öğretmen sistemi olmadığından bu yöntemin de uygulanması mümkün görünmemektedir.

Üçüncü yöntemde (İştirakiye), öğretmen okula gelir gelmez beş altı öğrenci seçerek onlara yardımcı unvanını verir ve ayrıca bir öğretmen gibi öğretimde yer verir. Musa Kâzım, bazı olumsuzluklarından dolayı Osmanlı eğitim sisteminde bu yöntemin uygulanmadığından bahsetmiştir. Bugün, bu yöntem uygulandığı takdirde öğretmen her öğrencinin ahlak, çalışma ve tahsil derecesine vakıf olamayacaktır.

Dördüncü yöntem (İctimaiye-i infiradiye), bir düzeyde olan öğrenciler için özel bir sınıf açılması ve her sınıfa bir, iki veya üç öğretmenin tayin edilmesidir. Sınıf mevcudunun elliyi aşmadığı takdirde İctimaiye-i infiradiye yöntemi kullanılabilir. Burada her sınıfa birden fazla öğretmenin tayin edilmesi önemli bir husustur. Aynı düzeyde öğrencilerin bir araya toplanması başarıyı artıracaktır. Bugünkü eğitim sistemimiz içinde bu durum sınav sistemiyle sağlanmaya çalışılmaktadır. Sınavlar belli seviyedeki öğrencileri belli okullarda toplamaktadır. Bu durum ise eğitimdeki başarıyı artırmaktadır. Öğretmenler aynı seviyedeki öğrencilere ders anlattıkları için öğretim daha kolay ilerlemektedir.

Beşinci sırada yer alan *İctimaiye-i İştirakiye* yönteminde öğretmen, öğrencileri güçleri nispetinde şubelere ayırır ve her şubeye bir yardımcı atar. Öğretmen zor derslerle uğraşır, yardımcıları kolay derslere bakarlar. Musa Kâzım, yöntemin avantajlarından bahseder. Bu yöntemin okullarda benimsendiğine vurgu yapar. Bugünkü eğitim sistemimiz içinde yardımcı konumunda kişiler bulunmadığından bu yöntemin de işlemesi mümkün değildir. Ama eğitim fakültelerinin son sınıfındaki öğrenciler koordinatörler eşliğinde üniversiteye en yakın okullarda stajyerlik yapmakta, öğretmenlere yardımcı olmaktadır. Belli bir süre sonrasında dersleri onlar işlemektedirler. Ayrıca bugün stajyer öğretmenlik sistemi üzerinde durulmaktadır. Görevinde on yılı tamamlamış olan öğretmenlerin yanında yeni göreve başlayan öğretmenler yardımcı olarak görev alacaklardır. Aynı zamanda yeni göreve başlayan öğretmenlere daha uzun süre görev yapmış bir öğretmen rehberlik etmektedir.

Altıncı yöntemde (İctimaiye-i İnfiradiye-i İştirakiye) öğretmen, tembel olan öğrencilere ders verir ve yardımcıları diğer şubelere gönderir. Günümüzde bu yöntem stajyer öğrenciler yardımıyla sağlanabilir. Stajyer öğretmenlik sistemi yerleştirildiği takdirde ise bu yöntemin daha başarılı olabileceğinden bahsetmek mümkündür. Musa Kâzım, öğretim yöntemlerinin Avrupa okullarında dahi yayılmamış olduğundan bahseder. Öğretmenlerin bildiklerinden şaşmadıklarını, istedikleri gibi ders okuttuklarını, istedikleri yöntemi kabul ettiklerini söyler. Bugün birçok yöntem geliştirildiği halde yine de durum hemen hemen aynıdır. Birçok öğretmen geliştirilen yöntemleri takip etmemektedir. Eğitim-öğretimde bir düzen

sağlanmak isteniyorsa yöntemlere uyulması gerekmektedir. Bu şekilde bir eğitim sistemi gelişebilecektir.

Musa Kâzım, yöntemlerden bahsettikten sonra tarihin eski zamanlarından başlayarak kendi dönemine kadar olan eğitim ve öğretim bilimi hakkında bilgi vermiştir. Almanya, İngiltere, Fransa’da yaşayan bilim adamlarının eğitimle ilgili yazdıklarının okunması gerektiğini ve onlar gibi bir meslek ve hizmet sahibi olmanın her öğretmen ve yardımcıya gerekli olduğunu belirtmiştir. Günümüzde de öğretmenler alanlarıyla, alan eğitimiyle ilgili yazılan yerli ve yabancı kaynakları mümkün olduğunca okumalı ve kendilerini geliştirmelidirler.

SONUÇ

Osmanlı Eğitim Tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan süreç II. Meşrutiyet Dönemi'nin sonuna kadar sürmüştür. Yaklaşık 80 yıllık bir dönemi kapsayan bu süreçte birçok Osmanlı aydını, eğitim öğretim hizmetlerinin kalitesini arttırmaya yönelik olarak fikirler ileri sürmüşler ve eserler kaleme almışlardır. Bunlardan birisi olan Musa Kâzım, Osmanlı eğitim sistemini anlatan önemli düşünürlerden biridir. Aynı yıllarda Selim Sabit Efendi gibi düşünürler de eğitim alanında eserler vermişlerdir. Musa Kâzım, 1890'lı yıllarda iki ayrı bölüm halinde kaleme aldığı "*Rehber-i Tedrîs ve Terbiye*" adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ortaöğretimle ilgili okullarda derslerin işlenişi, öğrenci- öğretmen ilişkileri, sınıf düzenleri, öğretim yöntem ve kuralları, öğretmenlerin eğitim durumları, ders araç ve gereçleri, ev ödevleri vb. konuları ele almıştır. Musa Kâzım'ın iki ciltlik (1894-1897) bu eseri, dönemin eğitim anlayışını aydınlatması bakımından önemlidir.

Musa Kâzım, eserinde ilk olarak yetenekleri sıralamıştır. Bunlar; akıl, vicdan, his, dikkat, intiza ve tamim, hakime ve taakkul, hafıza, iştirak-ı tasavvurat ve hayal başlıkları altında ele alınmıştır. Yazar, bu yeteneklerin geliştirilmesi gerektiğine eserinde sık sık vurgu yapmıştır. Ona göre, insanda bu yetenekler geliştirilirse eğitim-öğretim daha kolay ilerleyecektir.

Musa Kâzım, yeteneklerden bahsettikten sonra öğretimin kuralları ve yöntemleri üzerinde durmuştur. İlk olarak öğretimin sebeplere dayanması gerektiğini söylemiştir. Öyle ki sebeplere inildiği takdirde eğitim-öğretimde daha fazla verim sağlanacaktır. O, öğretimin araç-gereçlerle yapılması gerektiğini de belirtmiş ve özellikle ilköğretim sürecinin basit ve kısa olmasını istemiştir. Böyle olduğu takdirde konular daha kolay anlaşılacaktır. Öğretim inceleme ve senteze dayanmalı; yavaş, tekrarlı ve pratik olmalıdır. Yine ona göre, öğretim dine ve ahlaka dayanmalı, düzenli olmalıdır. Her konuda olduğu gibi öğretimde de düzen sağlanırsa başarı kendiliğinden gelecektir.

Musa Kâzım'a göre öğretim açık ve dikkat çekici olmalıdır. Öğretimde öğretmen, kendisini sürekli geliştirmelidir. Öğretmenler seviyelerini arttırsalarsa bu öğrencilere de yansiyacaktır. Öğretim soru ve cevap tarzında olmalıdır. Böylelikle öğrencinin derse aktif bir şekilde katılımı sağlanır. Öğretim öğrencilerin gücü ile denk olmalıdır. Aksi halde öğrenciler konuları anlayamayacaklardır.

Musa Kâzım'ın ileri sürdüğü bu öğretim kuralları bugün için de geçerliliğini korumaktadır. Bu kuralların çoğu bugün de uygulanmaya çalışılmaktadır. Musa Kâzım'ın o yıllarda bu kuralları düşünmesi önemlidir. Aradan yüzyıl geçmesine rağmen bazı problemler devam etmektedir. Bu da eğitimi tam olarak sistemli hale getiremeyişimizden kaynaklanmaktadır. Bazı öğretmenler bu kuralları uygulamakta, bazıları ise uygulamamaktadır. Bugün Musa Kâzım'ın öne sürdüğü bu kuralların daha da geliştirilerek uygulanması gerekmektedir ki, eğitim-öğretimde bir nebze de olsa ilerlemeler kaydedilebilsin.

Musa Kâzım, öğretim kurallarını sıraladıktan sonra öğretim ilke ve yöntemlerinden bahsetmiş, altı temel ilkeyi örneklerle izah etmiştir. O, bu çerçevede sınıf sayılarından, şubelerin oluşturulmasında dikkat edilecek hususlardan ve yardımcı öğretmenlik yani asistanlık sistemlerinden bahsetmiştir. Bütün bu görüşlerin gözden geçirilerek güncel hale sokulmasında fayda vardır.

Musa Kâzım, geliştirdiği tüm yöntemlerde, öğretmenlere ders işleme ve sınıf hakimiyeti esnasında destek olacak yardımcı personelden veya öğrencilerden bahsetmiştir. Günümüzde buna benzer uygulamalar eğitim sistemimiz içerisinde vardır. Stajyer öğrencilik uygulaması buna bir örnektir. Üniversite son sınıf öğrencileri stajlarını okullarda yapmakta ve öğretmenlere yardımcı olmaktadır. Yine günümüzde Musa Kâzım'ın çerçevesini çizdiği yöntemlere benzer bazı uygulamalar yapılmak istenmektedir. Bunlardan birisi stajyer öğretmenlik uygulamasıdır. Stajyer öğretmenler meslekte onuncu yılını dolduran öğretmenlerin rehberliğinde görevlerini sürdüreceklerdir.

Musa Kâzım, eserinin son bölümünde başlangıçtan H.1293 senesine kadar olan eğitim-öğretim tarihi hakkında bilgi vermiştir. O'na göre eğitim-öğretimdeki en

önemli değişim, eğitim-öğretimin programlı hale getirilmesidir. Bugün de eğitim ve öğretimin belli program dâhilinde yapılması için tedbirler alınmakta, bu konuda sık sık güncellemeler yapılmaktadır.

Musa Kâzım, eğitime kendini adanmış, önder şahsiyetlerdendir. O hem ders vermiş, hem öğrencileri gözlemlemiş ve hem de edindiği bütün tecrübeleri ve izlenimleri, yazdığı kitaplarla eğitimcilerin hizmetine sunmuştur. Hatta Musa Kâzım, Kastamonu'da görevli olduğu yıllarda öğrencilerinin kullanmaları için birçok ders âletini ağaçtan yapmış ve okula kazandırmıştır. Bir eğitimcide aranması gereken üst derecede pek çok hasleti kendisinde barındıran bu Türk eğitimcisini rahmetle ve minnetle yâd etmek yeni nesiller için bir borç olsa gerektir.

Son dönem Osmanlı eğitim sistemi dâhilinde öğretmenlerin uygulamaları gereken eğitim öğretim yöntemleri üzerine, bizzat kendi çalışmalarının ve edindiği izlenimlerinin sonuçlarını okuyucusuyla paylaşan Musa Kâzım'ın, günümüzde eğitim camiası tarafından slogan olarak kullanılabilecek özlü sözleri veya tespitleri bu çalışma vasıtasıyla ortaya çıkarılmıştır. Son cümleden olarak onun bu sözlerinden seçtiklerimizi aşağıda sunuyoruz:

- Bir öğretmenin kitap okuması, öğrenciler için en güzel örnektir.
- Öğretmen, öğrencisini tüm yönleri ile tanımalıdır.
- Her öğrenciye bireysel özelliklerine göre farklı bir eğitim verilmelidir.
- Öğretmen, öğrencisine göre bir öğretim metodu belirlemelidir.
- Her öğrencinin yeteneği farklı olduğu için öğretimin merkezine öğrenci konulmalıdır.
- Öğretim ilke ve yöntemleri, öğrenci seviyesine göre belirlenmelidir.
- Öğretmenler, ders için günlük plan yapmalıdır.
- Eğitim- öğretimde akla ve bilime önem verilmelidir.
- Eğitimde millî ve ahlakî değerlere ters düşecek uygulama ve bilgi aktarımına fırsat verilmemelidir.
- Eğitimde sınıf mevcutları, sınıflardaki öğrenci seviyeleri dikkate alınmalı, ona göre yöntemler geliştirilmelidir.

- Öğretmen, öğrencilere gerçekçiliğe dayalı hayal kurma yeteneği kazandırma çalışmaları yapmalıdır.
- Zevk güzelliği, estetik; beş duyu yeteneğinin de üstünde bir haslettir.
- Öğrencilere iyi, güzel şeyler öğretilmek isteniyorsa, onlara öncelikle zevk güzelliği aşılamalı ve estetik değerler öğretilmelidir.
- Öğrenci, kitap okurken dikkatini tamamen konuya vermeli, mana üzerinde yoğunlaşmalı, sadece okuyor gibi görünmemelidir.
- Her türlü başarının başlangıcı dikkat, sonu yine dikkattir.
- Eğitimde öğrenciye, yüzeysel nedenlerin arkasında mutlaka başka sebeplerin olduğunu öğretmek için yöntemler geliştirilmelidir.
- Gençler, hafızalarını korumak istiyorlarsa, havası temiz yerlerde yaşamalı ve içkiden uzak durmalıdırlar.
- Eğitim öğretim faaliyetlerinde kullanılan yöntemler, öğrencileri hurafelere götürmemelidir. Eğitim, batıl inançlardan arındırılmalıdır.
- Öğrenci anladığını sevecek ve inceleyecek, anlamadığı şeyi ise körü körüne ezberleyecektir.
- Öğrenci, anlayan konumunda olmalıdır. O, ezberleyen bir makine olmamalıdır.
- Araç gereçle okutulan ders hem kolaylıkla anlaşılır, hem de unutulmaz. Bu durum, öğrencilerin dikkat ve gözlem yeteneklerini artırır ve genişletir.
- Öğrenciye yazdırılacak her konu, uygun bir lisan ile söylenmeli, bunlar genel ahlak kurallarına ters düşmemelidir.
- Öğretmen, öğrencilere kendi anladığı şeyi söylemeli ve kitaplardan aynen bir şey yazdırmamalıdır.
- Ders kitaplarının içerikleri anlaşılır olsa idi öğretmenlere ihtiyaç kalmazdı.
- Öğretmen, devamlı surette elindeki kitaptan ders anlatırsa, öğrenciler tarafından kendisi de bir kitap kabul edilir.
- Ders anlatırken kitaba bağımlı bir öğretmene, öğrenciler içinde yaşı büyükçe bir öğrenci gözüyle bakılır.
- Öğretimin başlangıcı inceleme ve sonu ise sentezdir.
- “Az” ve “iyi”, “çok” ama “kötü”den önce gelir.
- Acele etme, gelişmenin düşmanıdır.

- Öğretim ve ders alma tekrardan ibarettir.
- Pratik olmayan öğretmen, teorik olamaz.
- Öğretmenin fikri düzensiz ve perişansa, öğrenciler de düzensizliğe alışır.
- Açık olmayan ders muğlak olur ki, daha sonra öğrencilerin hafızalarında çarpık izler bırakır.
- Bir okulun ruhu, teşvik ve rekabettir.
- Öğretmen eski kafalı görünmemeli ve sık sık fikir de değiştirmemelidir.
- Öğretmen, yükselme ve gelişme taraftarı olsun ki öğrencilerde de yükselme fikri meydana gelebilsin.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Y. (2007). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegema Yayıncılık.
- Akyüz, Y. (2002). Türkiye’de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.) içinde, *Türkler*, C: 15, (s. 15-25). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Akyüz, Yahya (2009). Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160.Yılında Darülmualimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış, *OTAM*, Sayı: 20,
- Alkan, M. (2000). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Altın, H. (2008). 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (1), 271-283.
- Altunsu, A. (1972). *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ata, Bahri (2009). Selim Sabit Efendi’nin Okul Tarihi İnşası, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Bahar, 7 (2), s.377-392.
- Aydın, H. Veli (2001): Tımar Sisteminin Kaldırılma Süreci ve Bazı Değerlendirmeler, *A.Ü. OTAM*, 12, 65-104.
- Aytekin, H. (1991). *İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*. Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Berkes, N. (1997). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Buyrukçu, R. (2002). Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-i Muallimîn'ine Pedagojik Bir Yaklaşım, *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan, C. 4, S.12, s.7-30.
- Cevat M. İbnü’s Şeyh Nafi, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları.
- Çadırcı, M. (1993). Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 2, Sayı: 5, Eylül, s.3-12.
- Çapar, S. (2011). Osmanlı Taşra Yönetiminin Evrimi. *İdarecinin Sesi*, Mayıs-Haziran, 36-38.

- Çevik, Z. (2009). II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları, *Turkish Studies*, Volume 4/8, Fall, s.838-865.
- Çilingir L.&Küçükali R. (2006). Immanuel Kant'ın Eğitim Anlayışı. *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S: 10, s.81-98.
- Demircioğlu, A. (2012). İbn Haldun'da İnsan Tasavvurunun Eğitime Yansıması. *Eğitim ve Öğretim Araştırma Dergisi*, Cilt 1, Sayı: 4, s. 309-316.
- Demircioğlu, İ. H.& Tokdemir, M. A. (2008). Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik. *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 6, No.15, 69-88.
- Demirel, F. (2012). II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Ortaöğretim: Sultânîler, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.27, Sayı: 2, Aralık, , s.339-358.
- Demirel, M. (2002). Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.) içinde, *Türkler*, C: 15, (s. 44-60). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Dursun D. (2005). Sosyal Bilimler Öğretiminde Öğrencilerin Yeteneklerine Dayalı Konu Merkezli Öğretim (Dursun Dilek Tekniği), *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, S:18, s. 153-159.
- Duman, T. (2002). Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.) içinde, *Türkler*, C:15, (s. 61-71). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Durukoğlu, S. (2001). *Süleyman Nesip (Süleyman Paşazade Bey) Hayatı, Edebi Kişiliği, Şiirleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erbay, A. (2009). Bilim ve İdeoloji: Tekniğin İktidarı, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 11, S: 2, s. 1-11.
- Erdal K. (2008). *Halide Edib Adivar ve Eğitim*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Erdoğan, T. (1995). *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı-II. İ.Ü. Siyaset Bilim Dalı*, basılmamış yüksek lisans tezi.
- Ergün, M. (1982). Emrullah Efendi, Hayatı- Görüşleri, Çalışmaları, *A.Ü. DTCFD*, XXX/1-2, s.7-35.

- Gelişli, Y. (2002). Osmanlı Eğitim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri: Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.) içinde, *Türkler*, C:15, (s. 35-43). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gençoğlu, M. 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29-50.
- Güllüce, H. (2002). Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kâzım ve Kur'an'ın İ'cazı Hakkındaki Görüşleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, 19, 219.
- Hayta, N. & Ünal, Uğur. (2003). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- İhsanoğlu, E. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim. H. İnalcık, G. Renda (Ed.) içinde, *Osmanlı Uygarlığı II* (s.144-385). İstanbul.
- İhsanoğlu, E. & Ayduz, S. (2002). Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi. H. C. Güzel ve A. Birinci (Ed.) içinde, *Genel Türk Tarihi*, C: 8, (s. 9-35). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Karal, E. Z. *Büyük Osmanlı Tarihi 1*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Kırpık, G. vd., (2012). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Otorite Yayınları.
- Koca, F. (2002). *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Koca, F. (2014). Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin (1858-1920) Fıkıh Usûlüne Dair Bir Risalesi: Hakikat ve Mecaz. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13(26), 149-175.
- Kocabaş, S. (1995). *II. Abdülhamid'in Şahsiyeti ve Politikası*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Koç, Z. (2013). Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi (1858-1920) ve Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu. B. Gökkır, N. Yılmaz, Ö. Kara, M. Abay ve N. Gökkır (Ed.) içinde, *Osmanlı toplumundan Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II* (s.447-482). İstanbul.

- Koçer, H. A. (1974). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Talim ve Terbiye Dairesi Yayınları.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mercin L.&Alakuş A. O. (2007). Birey ve Toplum İçin Sanat Eğitiminin Gerekliliği. *D.Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9, 14-20.
- Musa Kâzım, (1313). *Taşra Maârif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye İkinci Kısım* İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Oklay, E. (2014). Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29/ 1, 2014, s.233-251.
- Oruç Ş.& Kırpık G.(2006). *Tedrisat Mecmuasından Makaleler Osmanlı’da Modern Öğretim, Strateji, Yöntem ve Teknikleri*. Ankara: Fersa Matbaacılık.
- Öztürk, C. (2012). “Rüşdiye”. *TDVİA*, C:35, İstanbul.
- Öztürk, C. (1993). “Dârümuallimât”. *TDVİA*, C:8, İstanbul.
- Pekdemir, M. K. (2009). *Tarihin Tartışmalı Padişahı Abdülhamid*. İstanbul: Kilim Matbaası.
- Sarı, N. (2004). Mekteb-i Tıbbiyye, *TDV. İA*, C.29, s.2-5.
- Selçuk, Z.&Demirel, E. (2015). *Rehber Benim “Dokuz Tip Mizaç Modeli’ne Göre Rehberlik Yaklaşımına Giriş”*. Ankara: Elma Yayınevi.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şanal, M. (2011). “Musa Kâzım Bey’in (1858-1919) Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Görüşleri” *Akademik Bakış Dergisi*, S. 26 Eylül-Ekim 2011, s. 1-13.
- Şanal, M. (2009). Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulu’nun (Dârümuallimât) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924), *A.Ü. OTAM*, 26, Güz, s.221-244.
- Şanal, M. & Güçlü M. (2005). “Yenileşme Dönemi Eğitimcilerinin Öğretmenlik Mesleğine Bakışları”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 137-154.

- Şanal M. & Güçlü M. (2016). Türk Eğitim Tarihinin Tozlu Sayfalarına Sıkışıp Kalan Aydın Bir Kadın Eğitimci: Ayşe Sıdika Hanım (1872-1903), Öğretmen ve Öğretmenlik Mesleğine Bakışı, *OPUS: Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 6 (10), Haziran, s.233-250.
- Şimşek, H. (2014). Osmanlı Döneminde Kısa Süreli Öğretmen Yetiştirme Uygulamaları (Darülameliyat ve Taşrada Öğretmen Yetiştirme), *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal Of Education Faculty)*, ,Cilt: XI, Sayı:I,77-95 <http://efdergi.yyu.edu.tr>.
- Şişman A. (1996). Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi, *TDVİA*, C.13, s.323-326.
- Talu N. (1999). Çoklu Zeka Kuramı ve Eğitime Yansımaları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15, 164-172.
- Tuğrul B.& Duran E. (2003). Her Çocuk Başarılı Olmak İçin Bir Şansa Sahiptir: Zekanın Çok Boyutluluğu Çoklu Zeka Kuramı. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24, 224-233.
- Türk, A. (2012). Erzurum'un Kandilleri-Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi. *Erzurum Gazetesi*, 3 Mayıs 2012 Perşembe.
- Yıldırım, M. A. (2014). II. Abdülhamid Devri Taşra İdâdîlerinde Mesleki Eğitim Denemesi. *History Studies*, 6, 249-268.
- Yıldız, H. (2014). Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'ye Göre Modern Öğretim Yöntemleri. *ISHE*, s. 132-138.
- Yılmaz, M. S. (2009). Tanzimat Sonrası Eğitimde Modernleşme Sürecinde Kastamonu Rüşdiyeleri (1869-1903). *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(1), 835-854.
- Umay A.& Kaf Y. (2005). Matematikte Kusurlu Akıl yürütme Üzerine Bir Çalışma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28, 188-195.
- Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları 2001.

EKLER

EK 1: BELGELER

(رهبر تدریس و تربیه)

آئیده کی جدولدن اکلاشیله جنی وجهله قوای عقلیه اوج
شعبه یه تقسیم اولنه رق هر بر شعبه ده بر قاج قوه بولمقده در .

عقل	{	اولا — قوای مستحصله
وجدان		
حواس ظاهره		

دقت	{	ثانیاً — قوای مستخرجه
انتزاع و تعمیم		
تصدیق و یاخود حاکمه		
تعقل		

حافظه	{	ثالثاً — قوای مستحفظه
اشترک تصورات		
خیال		

قوا : قوه لفظنك جمعیدر . پسیقولوزی علمنده قوه کله سی
قوت و یاخود قابلیت مقامنده قوللانیلیور .

قوای عقلیه : دماغه تحصیل و تکون ایلمکده درلر .
بدنک اعضای سائره سی کبی دماغکده بر چوق حرکات و تمایلات
مخصوصه سی واردر . دماغک اشبو حرکات و تمایلاتندن هر
بر یسنه قوه دنیله رک بونلردن انسانده کورمک ، آکلامق
ودوشونمک مثللو بر طاقم احوال فوق العاده تظاهر و تحصیل
ایدر .

بدن کبی دماغ دخی کندی باشنده بر عالم ایسه ده حیات

قواعد تدریسیه: انقره اعدادیسی معاونلرینه کوسترلدیکی کی
نقل اولینور .

۱ — تدریسی عقلی اولمیدر . یعنی او قوته جفکیز درسلرده
هر نه که سویلنسه آنک مطلق بر سبیه اسناد ایدلسی و سویلنن
و او کردیلان شی بهمه حال عقل و حکمته موافق دوشملیدر .
مثلا تاریخنده مطلق اسباب موجب بیان اولنمیدر . بناء علیه
قیصر : روما حکومتته خدمت ایتمشدر دیمک کافی اوله من . بونک
خدمت ایتدیکنه دائر دلیللر ایراد ایدلمیدر . کذا بومثک
فلان مثله مشاهدردیوب کچمک لجائز اوله من . ایکی مثلتک
اسباب مشابتهی مکرراً و موضحاً شا کردانه کوسترلمیدر . اسبابی
بیان اولنان شی هیچ بر وقت اونودلار . معلمک اغزندن سببی
بیان اولنماش هیچ بر لقردی ایشیدلناملیدر . بو قانون ایله
شا کردانک عقل ایله حاکمسی توسع و تقویت پیدا ایدر .

۲ — تدریسی آلات و ادواته ایضاح و تفسیر ایدلمیدر .
موهومات شا کردانک دشمنیدر . شا کرد کورمدیکی
و اکلامدینی شیئه چالشمز . مثلاً المانیا خریطه سی تحتیه ترسیم
ایدلار ایسه المانیا حکومتته دائر شا کردانه یازدیریلان شیلرک
هیچ بر فائده سی کوریه من . شا کرد یازدیریلان شی یازدینی
وقت اکلایه من ایسه صکره هیچ اکلایه من شا کرد اکلا دیغنی
سور و اکلا دیغنی مطالعه ایدر . اکلامدینی شیئی کور کورینه

EK 2: RESİMLER

Resim 1.) Musa Kâzım'ın Edirne Muradiye Camii Bahçesindeki Mezarı

Resim 2.) Musa Kâzım'ın Kastamonu'da iken öğretmenlik yaptığı Kastamonu Sultanisi'nin bugünkü görünümü.

Resim 3.) Şeyhülislam ve Müderris Musa Kâzım

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Seher BÖLÜKBAŞ
Doğum Yeri : Kastamonu/Merkez
Doğum Tarihi : 22.12.1981
Medeni Hali : Bekar
Yabancı Dili : İngilizce

Eğitim Durumu

Lise : Kastamonu Mustafa Kaya Anadolu Lisesi
Lisans : Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü
Tezli Yüksek Lisans: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
 Yakınçağ Tarihi
Çalıştığı Kurum : Ağlı Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi